

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ФІЛОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

36

2006

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий науковий збірник

Випуск 36

Засновано 1973 року

Редакційна колегія: А.К. Мойсієнко, д-р. філол. наук, проф. (відп. ред.); Н.П. Плющ, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.); Л.А. Алексієнко, канд. філол. наук, доц.; П.І. Білоусенко, д-р. філол. наук, проф.; Л.П. Гнатюк, канд. філол. наук, доц.; А.П. Грищенко, д-р. філол. наук, проф.; А.В. Гуйванюк, д-р. філол. наук, проф.; С.Я. Єрмоленко, д-р. філол. наук, проф.; А.П. Загнітко, д-р. філол. наук, проф.; Н.Ф. Клименко, д-р. філол. наук, проф.; М.П. Кочерган, д-р. філол. наук, проф.; І.В. Козленко, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); Ю.Л. Мосенкіс, д-р. філол. наук, доц.; О.Д. Пономарів, д-р. філол. наук, проф.; Є.С. Регушевський, д-р. філол. наук, проф.; В.Ф. Чемес, канд. філол. наук, доц.; В.В. Чумак, канд. філол. наук, доц.

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту філології
(протокол № 10 від року 29 червня 2006 року)*

Адреса редакційної колегії: 01030, Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 239-33-49

ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ ПОТЕБНЯ. ВІЗІЯ МОВИ
(до 170-річчя від дня народження)

Олександр Опанасович Потебня належить до кола мовознавців, наукові ідеї яких випереджали свій час. До його ідей зверталосся багато дослідників, але залежно від провідного аспекту своїх наукових інтересів робили спроби ревізії видатного вченого: одні докоряли йому за психологізм, інші за те, що він "підійшов до матеріалізму", але ж так і не став матеріалістом тощо. При цьому психологізм розуміли як ідеалізм, виходячи з народноетимологічного розуміння ідеалізму.

Після того як мовознавство пройшло кілька етапів вивчення феномену мови в різних напрямках – граматичному, структурному, схематичному, синхронічному й діяхронічному та ін., з'явилася можливість розглядати мову в її цілісності і діяльність кожного мовознавця оцінювати, враховуючи різні її сторони, не перекладаючи на плечі великих попередників виправдану рівнем лінгвістики того чи іншого часу односторонність наших поглядів. Тож і на постать Потебні поглянемо "з погляду вічності", бо від дня народження нашого великого земляка минуло вже 170 років і навіть від дня смерті – 112.

О. Потебня народився в рік, коли помер В. фон Гумбольдт, і був молодшим (на 12 років) за Г. Штейнтала – двох німецьких учених, праці яких справили великий вплив на розвиток мовознавства, зокрема, лінгвософії XIX і XX ст. Їхній молодший сучасник О. Потебня був глибоким дослідником, який, як молодший, не міг не використовувати критично здобутки попередників. Однак при цьому він створив самобутню лінгвософську теорію, яка не просто, як прийнято говорити, "розвивала ідеї В. фон Гумбольдта і Г. Штейнтала, а є оригінальним ученням, яке ми й досі не осягнули в його складності й цілісності". Говорячи про нашого видатного (а слід би говорити – великого) земляка, ми ніби підкреслюємо вторинність його ідей порівняно із названими його сучасниками. Насправді ж лінгвософські погляди О. Потебні є не наслідуванням, а власною творчістю, яка відштовхується від теоретичних положень сучасників, інколи поглиблює, а часом спростовує їх.

На жаль, у нас і досі немає фундаментальної праці про філологічну спадщину самого О. Потебні і навіть статей, які містили б ґрунтовний порівняльний аналіз поглядів нашого вченого із його попередниками. Ми маємо лише аналіз окремих положень у ряді праць, присвячених здебільшого загальним питанням. Більше пощастило нашому вченому щодо праць, присвячених його біографії та працям, де О. Потебня формує положення про зв'язок мови і нації.

Історико-лінгвістичні дослідження О. Потебні відрізняються від попередників також методологією і методикою аналізу: якщо мовні студії компаративізму першої половини XIX ст. і ґрунтувалися в основному на матеріалі мертвих мов та були спрямовані до минулого, до пошуків найдавніших форм, то О. Потебня змінив вектор дослідження від минулого до сучасних мов, до історичного пояснення явищ сучасної мови. Учений вважав, що в сучасній мові зберігаються залишки різних епох і їхнє вивчення має бути предметом історичного мовознавства. Із цього приводу з О. Потебнею полемізу-

вав П. Фортунатов, який вважав, що сучасна мова не може містити давніх форм, що вони всі становлять сучасну систему. Однак така контрверсія була зумовлена різними підходами вчених до проблеми – тим, що сьогодні ми називали б діахронічним і синхронічним аспектами.

Одним із важливих досягнень О. Потебні є те, що він одним із перших серед мовознавців піддав критиці логіцизм у мовознавстві, який панував від часів античності. Критикуючи отожднення явищ мови із явищами логічними, вчений твердив, що мова і мислення – це два тісно пов'язані, але не тотожні явища. Цю думку в роботі "Из записок по русской грамматике" він не просто постулював, а й довів, аналізуючи зміну мовних форм вираження думки при збереженні логічного змісту. Однак і після О. Потебні логіцистичний підхід у синтаксисі зберігався аж до останнього часу, коли було запропоновано розрізнення статичної і динамічної структури речення й актуальне членування його.

Своєрідність потебнянського погляду на мову полягає в тому, що мова розглядається не як самодостатнє явище, а в її зв'язках із культурою в широкому розумінні – з літературою, фольклором, міфологією, етнокультурою, історією, філософією, особливо психологією.

Майже в усіх працях вченого лунає думка, що мова є надбанням колективу, народу. Це виявляється в багатьох висловлюваннях, як, наприклад: "...галузь мовознавства народно-суб'єктивна. Вона дотична, з одного боку, до галузі чисто особистої, індивідуально-суб'єктивної думки, а з другого, – з думкою науковою, що являє найвищий на цей час ступінь об'єктивності" [8, с. 128].

Уже в цьому уривку відбивається потебнянське розуміння єдності об'єктивного й суб'єктивного в мові, яка являє собою складне за природою і функціями явище. Ми не завжди бачили, що вчення О. Потебні, зокрема, про сутність мови, незважаючи на час творення і ступінь наукових знань, більш діалектичне, ніж у поколінь його наступників, бо він не протиставляє індивідуальне й соціальне, об'єктивне і суб'єктивне, а доводить їхні глибокі зв'язки і взаємодію.

Характеризуючи виключну роль мови в житті людини, О. Потебня пише: "Людина переважає тварину, з одного боку, словом, тобто знаряддям, яке вона створила собі для вдосконалення думки, з другого, – машиною, тобто тим, що, крім органів своїх, даних їй від природи, вона створює для дій своїх нові органи, знаряддя, починаючи з палки, важелів" [4, с. 133].

У такий спосіб визначаючи роль мови у розвитку людини, учений визнає життєву необхідність слова для людей і роль праці в їхньому становленні. Ця ж думка звучить і в таких рядках ученого: "Хід об'єктування предметів може бути інакше названий процесом утворення погляду на світ, він не витвір окремих голів, різні його ступені помітні в колосальних розмірах історії людства..." [5, с. 140].

У сучасному мовознавстві плідно розвивається антропоцентричний підхід до мови, що виражається в посиленій увазі до такого феномена, як мовна картина світу (МКС). З'явилося чимало праць, присвячених цій проблемі як у зарубіжному, так і у вітчизняному мовознавстві. Однак при огляді літератури згадуються переважно близькі до нашої сучасності зарубіжні дослідники і їхні імена (у переліку ряду імен) згадується О. Потебня.

Проте цей учений стояв біля джерел антропоцентризму в мовознавстві і розробляв проблеми, з якими прямо корелюють сучасні дослідження мовної

картини світу. Одним із провідних лінгвософських аспектів у спадщині О. Потебні є вчення про зв'язок мови і мислення, що значною мірою зумовлювалося розвитком психології, яка давала багатий матеріал для постановки такого питання. У різних наукових школах торкаються різних сторін і різних зв'язків мови і мислення.

Однак у працях нашого вченого ці питання набули не тільки загальнометодологічного значення, але з їхнім розв'язанням були пов'язані тією чи тією мірою всі його лінгвістичні пошуки. Відповідно і теоретичні погляди вченого висловлюються, формулюються, підкріплюються не тільки в праці "Мысль и язык", сама назва якої свідчить про спрямування, а й в інших наукових розвідках, зокрема в "Из записок по русской грамматике" і "Из записок по русской словесности". Уже назва останніх двох праць підкреслює широту і глибину наукових поглядів, що склалися в Харківській філологічній школі від початку ХІХ ст., набули особливої повноти у творчості О. Потебні і передалися від нього його сучасникам і наступникам.

Ряд ідей О. Потебні, які в наші дні видаються очевидними кожному студентові-філологу, учений формулював і доводив чи не вперше в науці. До таких належить його положення про те, що мова розвивається не шляхом занепаду форм (як це вважалося в мовознавстві ще від праць А. Шлегеля з кінця ХVІІІ ст.), а шляхом удосконалення її можливостей, у тому числі за рахунок скорочення кількості форм. Учений довів, що з розвитком і вдосконаленням людського мислення, кількість форм може зменшуватися, бо відповідає потреба в окремому ярлику для кожного значення, виникають інші, у тому числі економніші, способи вираження відповідних значень і зв'язків. Отже, вчений довів, що, незважаючи на спрощення і зменшення кількості форм, мова розвивається шляхом удосконалення.

Таким же відкриттям нашого земляка було положення про мову як про систему знаків, значення яких залежить не тільки від їхньої кореляції з позамовним рядом, а й від місця в системі мови.

Термінами знак і система користувався ще В. Гумбольдт, однак вони в останнього не мали певного окреслення і визначення. О. Потебня на відміну від свого великого попередника не тільки дав достатньо чітке для свого часу визначення, а й розкрив сутність цих понять. При розгляді питання про поняття знак і система в мовознавстві апелюють до вчення Ф. де Соссюра, який справді відкрив новий напрямок у мовознавстві і визначив систему його фундаментальних понять. Однак не варто при цьому забувати, що геніальним попередником Ф. де Соссюра був О. Потебня.

У мовознавстві I пол. ХІХ ст. одним із важливих було поняття про дух народу, виразником якого є мова. Це поняття і цей термін набував різного тлумачення, через що наші сучасники не завжди розуміють, про що ж мовилося в ХІХ ст.

Відштовхуючись від ідеалістичних тенденцій цього фундаментального для першої пол. ХІХ ст. поняття, О. Потебня подає своє визначення, з яким і сьогодні в основному слід погодитися: "Визнання ... духу в розумінні свідомої розумової діяльності, що передбачає поняття, які утворюються тільки шляхом слова, ми побачимо, що дух без мови неможливий, через те що сам утворюється за допомогою мови і мова в ньому є перша за часом подія" [5, с. 37].

Щодо останнього твердження дозволимо собі не погодитися з ученим, бо в світлі наукових подій останнього століття уявляється, що ставити питання

дух чи мова, функція комунікативна чи експресивна (виражальна), тобто або/або недоцільно, бо вони діалектично пов'язані і не можуть існувати одно без одного. У питанні про пріоритет у цих антиноміях можна встановлювати зв'язки не часової послідовності, а причиново-наслідкової: потреба в комунікації викликала до життя і адекватний цій потребі засіб вираження – мову.

В останні десятиліття знову повернулися в коло актуальних питання антропоцентричної лінгвістики, що виявляється зокрема в посиленні уваги до поняття картини світу, яке по-різному тлумачиться в різних науках, крізь призму знань яких розглядається світ.

Універсальною є концептуальна картина світу (ККС), пов'язана з усім континуумом знань про світ, і мовна картина світу (МКС) як засіб експлікації цих знань. Обидві ці картини світу є лише відображенням у взаємопов'язаних формах – формі пізнавальної діяльності й формі мови – об'єктивної дійсності. До концептуальної картини можна було б ужити термін об'єктивна картина світу, однак це було б неправомірним, бо картина – це вже певна інтерпретація, а об'єктивний світ є реальністю, яка не залежить від суб'єкта і його інтерпретації. Тому, гадаємо, слід розрізнати світ і картини світу, пов'язані з його відображенням у свідомості людини і вираженням цього відображення в мові.

Нерідко в літературі спостерігається, хоч і не виражене явно, ототожнення домовної, мовної, концептуальної картини світу, отже, ототожнення категорій мови і мислення. Оскільки ми дотримуємося погляду, що мова і мислення – це два діалектично пов'язаних, але не тотожних явища, то схильні поділяти думку, що мовна картина світу розвивається, відбиваючи зміни в пізнанні світу: зміни в домовній картині світу відбиваються в концептуальній картині (термін концептуальний у даному разі вживаємо в загальноприйнятому значенні) і намінує призводять до відповідних змін у картині світу мовній. При цьому в кожній мові поруч із загальними засобами збагачення мовної картини існують і свої, специфічні, зумовлені типологічними й структурними особливостями мов.

О. Потебня, характеризуючи відмінність конструювання, за сучасною термінологією, МКС у російській і німецькій мовах, писав: "Є, припустимо, тема для речового значення *спаси*. Щоб утворити ном. *agensis спаситель*, треба до цієї теми приєднати *людина* (*retten* – *mensch*). Так, додання матеріального слова *вещь* створює ім'я дії (*спасти* – *вещь*, *rettensache* – *спасение*), додання слів *место*, *орудие* – імена місця і знаряддя" [3, с. 139].

Учений показав, що ті елементи картини, які в українській, російській та інших слов'янських мовах передаються словотвірними афіксами, у німецькій виражаються переважно основоскладанням. Ці структурні особливості мов виявляються у внутрішній формі слова і відбивають специфіку мовного бачення світу.

У мовній картині світу поєднуються три явища, тісно пов'язані між собою: людина – світ – мова, – хоч із погляду реальних відношень на першому місці мали б поставити світ як основу основ, на другому – людину як творця і носія мови, на третьому – власне мову. Однак для характеристики мовної картини світу з антропоцентричного погляду вихідною точкою є людина, яка пізнає незалежний від неї світ і створює засоби фіксації та передачі знань про нього іншим людям, а також для самопізнання. Відповідно до такого розкладу для побудови мовної картини світу ключовою є постать людини.

Отже, у мовознавстві розрізняють картину світу концептуальну і мовну. Перший як одиниці відповідають поняття, другий – значення слова. Однак для розуміння явищ і процесів, що відбуваються саме в мовній картині, важливим є іще третій складник – домовна (ментальна) картина світу, уявлення про світ, що, на протигагу поняттям (навіть "наївним"), не має мовного вираження словом, але є джерелом для нього. Цей аспект лежить на межі між лінгвістикою й психологією і як факт і фактор мовної картини світу особливо плідно розпрацьовується в останні роки, хоч у психології на нього звертали увагу віддавна.

На те, що в основі значення слова як мовного явища можуть бути не тільки поняття, але й уявлення, звертав увагу ще О. Потебня. І справді, наші вербально не виражені (домовні) уявлення створюють широкі можливості для різноманітної інтерпретації знань про світ і зумовлюють різноманітне домінування його одиниць, різних мовних способів вираження зв'язків і відношень між ними (згадаймо хоч би відмінності мов різних морфологічних та синтаксичних типів). Отже, для структури мовної картини світу є важливим її перебування у тричленній парадигмі картин світу: домовної (ментальної), концептуальної (логічної), мовної – власне лінгвальної.

Три рівні парадигми МКС, як уже зазначалося, перебувають у тісній взаємодії і впливають один на одного, на що звертав увагу ще В. фон Гумбольдт, відзначаючи, що мова не тільки відбиває і виражає дух народу, а й впливає на його формування.

Трьом рівням відповідають і три наукових терміни: концепт як домовне уявлення про явище, який супроводжується у свідомості певними ознаками й асоціаціями; поняття як мовно-логічна одиниця, що є наслідком узагальнення найсуттєвіших із погляду мовця рис (або риси) концепту, що супроводжується мовним вираженням і значенням слова, яке містить поняттєву основу та ускладнюється певними ознаками (значеннєвий ореол), пов'язаними у свідомості носіїв мови з цим концептом та із внутрішньомовними зв'язками.

Сучасне розрізнення трьох рівнів МКС було закладене в працях О. Потебні, присвячених питанням про значення слова.

У науковій концепції О. Потебні визначаються і разом із тим поєднуються ментальні й лінгвальні сутності мови, суб'єктивне й об'єктивне в ній. "У слові, – пише він, – отже, є два змісти, один, який ми назвали об'єктивним, а тепер можемо назвати найближчим етимологічним значенням слова, яке завжди включає в себе тільки одну ознаку; другий – суб'єктивний зміст, у якому ознак може бути багато. Перший є знак, символ, що заступає для нас другий" [8, с. 120].

З погляду сучасного вивчення мовної картини та її рівнів перший зміст співвідноситься з лексичним значенням і його поняттєвою основою, а другий – із концептом як ментальним явищем, з якого співвідносяться різні одиниці мови. Найбільш стисло й концентровано концепт виражається ключовим словом, яке є спільним для мовного колективу, відносно повний зміст концепту відбивається в мовній картині не тільки ключовим словом, а цілим семантичним полем, що співвідноситься з цим концептом. Елементи такого поля можуть мати різний склад у різних носіїв мови і надають суб'єктивних ознак значенню слова.

О. Потебня відповідно до своєї психолінгвальної теорії виділяв у структурі значення знак як зовнішній вияв поняття про предмет (позначуване), значення

як зміст, в основі якого лежить одна з ознак предмета, і значущість як додаткові семантичні ознаки, що виявляються в належності знака до системи, за місцем у ній. У відповідності з висловлюванням Потебні, наведеним вище, знак є надбанням колективним, а значеннєвий ореол – індивідуальним.

Значущий ореол має, з одного боку, спільну для всіх носіїв мови частину, і з другого – суб'єктивний набір ознак, властивих індивідуальній картині світу. Характеризуючи співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в мові, О. Потебня пише, що через існування в мові таких двох сутностей "... у розмові кожен розуміє слово по-своєму, але зовнішня форма слова проникнута об'єктивною думкою, незалежно від розуміння окремих осіб" [8, с. 119].

У цій думці вченого проглядають наші сьгоднішні уявлення про лексичне значення, яке виражає зміст, спільний для всіх носіїв мови, і ментальний концепт, у якому містяться численні суб'єктивні уявлення про явище.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що лінгвістична спадщина О. Потебні була важливим етапом у розвитку мовознавчих ідей. Учений науково обґрунтовано подолав дух великих наукових забобонів ранньої компаративістики: що мова у своєму розвитку пережила два періоди – органічний і неорганічний, що неорганічний період – період занепаду форм, що явища мови однозначно корелюють з явищами мислення. У працях видатного вченого у згорнутому, а то й розгорнутому вигляді були сформульовані основні ідеї, що в інших наукових школах з'явилися тільки в ХХ ст., а деякі аж на порозі ХХІ. До таких належить розуміння мови як складного явища, що за природою є знаковою системою, пов'язаною з духовною діяльністю індивідуума, а також суспільства (мовного колективу). О. Потебня стояв біля джерел антропоцентризму в мовознавстві, був предтечею нинішнього вчення про мову як картину світу, що виявилось в його визначенні найближчого і віддаленого значення, в його положеннях про суб'єктивне й об'єктивне в мові та ін.

Отже, ми торкнулися одного з аспектів величезної наукової спадщини Олександра Опанасовича Потебні, але і з цього прикладу видно, наскільки він опередив не тільки своїх сучасників, а й кілька наступних поколінь філологів.

1. *Выготский Л.С.* Мышление и речь. – М.; Л., 1934.
2. *Лихачев Д.С.* Концептосфера русского языка // Изв. РАН. – Сер. лит. и яз. – 1993. – № 1.
3. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. I–II.
4. *Потебня А.А.* Из записок по русской словесности. – Х., 1894.
5. *Потебня А.А.* Мысль и язык. – Одеса, 1992.
6. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988.
7. *Степанов Ю.С.* Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997.
8. Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX веков / Сост. В.А. Звегинцев. – М., 1956.

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

*Лариса Гуманенко
Політехнічний ліцей НТУ "КПІ"*

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ СЛОВА 'СТАРЕЦЬ' В УКРАЇНСЬКІЙ І КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ КАЗЦІ

Зважаючи на те, що останнім часом у всьому світі величезне значення приділяється питанням міжкультурної комунікації, зростає необхідність піднесення загальнолюдських ідеалів на основі глибокого аналізу й синтезу національно-культурних надбань [2].

Актуальним аспектом сучасного гуманітарного знання є комплексне системне вивчення явищ матеріальної і духовної культури на основі взаємодії фольклористики, культурології, лінгвістики.

Мова усної народної традиції завжди привертала увагу дослідників, письменників, збирачів усної народної творчості. Проте через певні обмеження, зумовлені політичними обставинами та безсистемним підходом до міфологічної прози, менше уваги приділялося питанням осягнення міфологічних витоків народної символіки та вивчення мови фольклору як системи кодування національного характеру.

Видатні міфологи минулого М. Мюллер, Е. Тейлор, Я. Грімм, О. Афанасьєв, О. Потебня, О. Веселовський, М. Костомаров відзначали, що народна казка виконує національно-свідомісну функцію.

Головні напрямки досліджень сучасних українських фольклористів спрямовані на розкриття художньої структури української народної міфологічної прози шляхом вирішення ряду завдань:

- визначення головних типів персонажної системи міфологічної легенди, чарівної казки і казки про тварин, їх інтенціонального контексту, смислової ролі;
- встановлення явища інтерполяції міфологічних праобразів української оповідальної творчості в розрізі національної свідомості та історичних реалій;
- аналізу функціонування символічних підсистем фольклорних мотивів (космогонічної, просторової, хронологічної, числової, кольористики);
- розкриття казуальної імплікації сюжетних елементів легенди і казки, виявлення сентенціональних зв'язків традиційних формул, притаманних досліджуванім жанрам;
- осмислення процесу видозміни сюжетів, мотивів, образів, їхньої асиміляції під впливом культурних перетворень сучасного суспільства" [3, с. 9].

Сучасна фольклористика намагається дати відповіді на питання про тему вірувань, які зафіксовані у народних творах і пояснити природу першобразів. Насамперед звертається увага на особливості давнього і сучасного міфологічного мислення, яке виражається в нечіткому виокремленні суб'єкта

й об'єкта, предмета і знака, речі і слова, істоти та її імені, речі і її атрибутів, однозначного і множинного, просторових і часових відносин, тобто походження і сутності. Ця дифузність виявляється у сфері уявлення й узагальнення [7]. Пошуки нових підходів до вивчення мови народних творів пов'язуються з подальшою перспективою досягнення вищого рівня аналізу тексту.

Для прикладу розглянемо особливості виявлення образу старця в українській та кримськотатарській казці. Слово 'старець' в українській мові має декілька значень: 1) 'чоловік, який досяг похилого віку, старості (часом з відтинком поваги)'; 2) 'літній монах, поважна духовна особа, пустельник, самітник'; 3) 'те саме, що жебрак' [9, IX, с. 653].

Мовні ресурси українських і кримськотатарських народних творів дозволяють виділяти позиції, які фіксують уявлення про образ старця як про узагальнене ставлення до духовних цінностей та до родинних зв'язків. Лексичне значення слова 'старець' народна традиція конкретизує як 'мудрець', 'подорожній', 'предок', 'хранитель формули', 'чарівник', 'провидець', 'спаситель'.

У результаті застосування контекстуально-ситуативного методу нам вдалося ефективно визначити смислову структуру слова 'старець', яка полягає в тому, що в народній традиції українців і кримських татар перевага надається значенню 'предок', 'мудрець', 'дух'.

Визначення багатозначності слова 'старець' пов'язується з вербальною міфологізацією особи, яка заснована на ототожненні ідеї та образу. Існування містичного зв'язку між поколіннями в народному творі передається через образ старця, який постає як 'невпізнане божество'. Наприклад, у казці "Царівна-жаба" старець – це "дід, такий, як молоко сивий", дід-добротворець, який з'являється перед головним героєм як подорожній, саме він під час діалогу задає напрямку руху і програму подальших дій головного героя, бо наділений знанням про таємницю світотворення: "*от тобі клубочок: пусти його – куди він буде котитися, туди й ти йди за ним*" [4, с. 77; с. 78].

Старець не вимагає змін до кращого, а сприяє появі цих змін, він професійно володіє словом, тому і вміє творити чудеса. Це той, хто знаходиться на межі світів, хто пов'язується зі світовим деревом. Образ світового дерева має такі знаки-синоніми: *дорога, стовп, світова гора, церква з трьома верхами, три терени, корабель, драбина, мотузка, ланцюг, арка, місто* [5, с. 26].

Міфологічна свідомість – це категорія думки і життя, яка позбавлена будь-якої випадковості й довільності. Вона містить у собі чітку структуру максимально інтенсивної і в найвищому ступені напруженої реальності [6, с. 21].

У кримськотатарській казці старець, мудрець, лікар Лухман Хекім знаходиться на дні колодязя, який включений у смисловий комплекс 'перехід в інший світ'. Колодязь у міфологічній системі символів позначає місце контакту з потойбічними силами [8, с. 125], а знаками-синонімами колодязя в народних творах виступають: *гора, яма, пеньок, перехрестя доріг* [1, с. 114].

На гармонії внутрішніх почуттів окремої людини і навколишньої природи базуються давні вірування наших предків. Будучи в гармонії з природою та володіючи словом, мудрець на первісному етапі розвитку епохи виконував функцію медіума, а згодом ця функція перейшла на 'хранителя формули' та розмножилася за спеціалізаціями: *сказитель, знахар* [5, с. 85].

Втрата духовного зв'язку зі світом предків загрожує занепадом і погіршенням життя для порушників цього закону. Яскравим підтвердженням цього висновку є казка "Дивне озеро", в якій іде мова про часи, коли "по нашій Україні татари ходили та людей у ясир ловили. А люди тоді ховалися в лісах, по ярах та по балках; там і села будували" [10, с. 368]. Ціною власного життя головний герой, Дід-ясновидець, дізнається про таємницю занепаду села, яке колись процвітало: прокляття старця, що призвело до великого потопу, було викликане забуттям закону предків, що передбачав збереження зв'язку поколінь. У ті давні часи старець, до якого ніхто не виявив поваги й турботи, прокляв і покинув село, а після потопу встановився інший порядок життя: *"І опинились ми на дні озера і стали рибами. Тільки раз на тиждень, у неділю, стаємо ми знову людьми: до церкви ходимо свій гріх відмолювати; худобу на пашу виганяємо, по господарству поряємося. А в понеділок знову рибами стаємо"* [10, с. 368].

Закляте озеро знаходиться на Дніпрових кручах, *"скрите воно в лісах і не всякий його знайде, а як хто побачить, то того ж року померти мусить"* [10, с. 368].

Знати правду ("як у воду дивитися") дідові-рибалці допомагає мандрівка в інший світ. Перша подорож героя завершилася виявленням тернового гаю, де знаходиться озеро; друга – змусила закинути рибалство і стати дроворубом, щоб дістатися до самого озера; третю подорож до озера він здійснює після того, як змістрував легенького човна та невода.

Осягнення таємниці світобудови та визначення причини порушення встановленої раніше гармонії відбувається через сприйняття образу старця, який є ключовим у народній казці "Дивне озеро". Залежно від позиції образу в системі накопичення ядра мотивів, слово 'старець', що позначає образ, має кілька лексичних значень: 'людина похилого віку', 'жебрак', 'подорожній', 'невпізнане божество', 'чарівник', 'дух'.

Таке ж лексичне значення цього слова у кримськотатарському народному творі "Деліклі-кая".

У казках українців та кримських татар реалізація архетипічних образів пов'язується з процесом накопичення ядра мотивів різних міфосистем: дохристиянської та християнської (в українських казках), домусульманської та мусульманської (у кримськотатарських казках).

Дохристиянська українська культура й домусульманська кримськотатарська культура мали автохтонне ядро. Культ роду, землі, який пов'язувався з життєво важливими субстанціями (земля, вогонь, вода, повітря) виявляється в самотутніх уявленнях про світобудову. Пошанування богів, які були символами цих субстанцій, у чарівній казці показано через мотив подорожі в інший світ, який пов'язується з поняттям ініціації. Давні божества різних субстанцій виконують посередницьку функцію для забезпечення переходу на інший ініціальний рівень. Універсальний образ світу створюється на основі найважливіших опозицій космогонічного міфа (життя – смерть, умирання – воскресіння, світло – тьма).

Гон форма художнього засвоєння максимально напруженою дійсністю казка виводить на рівень опозиції поняття жаху і краси, які розкривають справжню суть бідності і багатства у соціальному і психологічному плані.

Орієнтуючись на показ народної казки як неподільної єдності усіх структурних рівнів та їхніх елементів, нам вдалося встановити, що слово 'старець' є багатозначним та виступає важливим структурно-семантичним компонентом найдавнішого жанру фольклору.

1. Адоньєва С.Б. Сказочный текст и традиционная культура. – СПб., 2000.
2. Донец П.Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации: научный статус, понятийный аппарат, языковой и неязыковой аспекты, вопросы этики и дидактики. – Харьков, 2001.
3. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна проза (легенда, казка) – еволюція епічних традицій. – К., 1997.
4. Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. – К., 2002.
5. Кондратенко К. Чародійництво мистецтва чи мистецтво чародійництва, або Ріка під рікою // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць / Упоряд. Л.Т. Шурко. – К., 2002. – Вип. 11.
6. Лосев А. Миф – Число – Сущность / Сост. А.А. Тахо-Годи; Общ. ред. А.А. Тахо-Годи и И.И. Маханькова. – М., 1994.
7. Мифы народов мира: Энциклопедия в 2-х т. / Гл. ред. С.А. Токарев. – М., 1992.
8. Сказки и легенды татар Крыма: фольклорный сборник. – М., 1992.
9. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980.
10. Українські народні казки: Для мол. та серед. шк. віку / Упоряд., передм. та адаптація текстів Л.Ф. Дунаєвської. – К., 1992.

Ольга Степанова

Рівненський державний гуманітарний університет

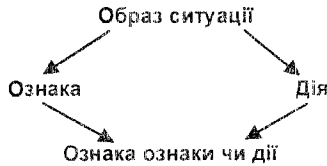
ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИЙ АСПЕКТ ЗНАЧЕННЯ ФРАЗЕМ З "КОЛЬОРОВИМИ" КОМПОНЕНТАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Останні десятиліття знаменні посиленою увагою мовознавців до зіставних досліджень у царині фразеології. Фразеологічна семантика була в полі зору лінгвістів Б. Ажнюка, Р. Зорівчак, О. Куніна та ін. Дослідження фразеології як підсистеми мови передбачає поглиблене вивчення не тільки загальних, а й специфічних питань, зокрема проблеми інтерпретаційного аспекту значення фразеологічних одиниць (ФО).

Мета нашої розвідки полягає в осмисленні інтерпретаційного аспекту значення у зіставному дослідженні фразеологічних одиниць із "кольоровими" компонентами.

У назвах кольорів виступає на перший план пізнавальний аспект мови. Фразема є найбільш сприятливим тереном для дослідження цього аспекту, який пов'язаний з конструюванням значень. По-перше, ФО виникає як бажання мовця не просто передати свої враження, наприклад, 'нудно', 'сумно', а змусити слухача повторити власний досвід: *на світ білий не дивися б / black dog*, тобто інтерпретувати його. По-друге, значення фраземи передають ознаку чи оцінку, а також "відношення між суб'єктом пізнання та об'єктом, який повертається до нього різними сторонами" [2, с. 400]. Але від інших мовних знаків ФО відрізняється своєю надслівністю й образною мотивацією. Надслівність конкретизує значення у параметрах ситуації, тобто це нестатична ознака і нелогічна. Адже логіка вимагає точного відтворення, об'єктивності, а фразема (як мовний знак) є "антропоцентрично організоване поняття" [2, с. 400].

Дослідження інтерпретаційних аспектів значення полягає в усталенні закономірностей упорядкування та синтезу ознак в уявленні, яке у фраземах спирається на образ ситуації. Цей образ передбачає ознаку, дію, ознаку ознаки чи дії:

Наприклад, у фраземі *доживати до білого волосу*: *волосу* – ознака; *доживати до* – дія; *білого* – ознака ознаки. Нерозчленований аналіз відображається у загальному значенні перцептивної ситуації: ознака *білий* означає *світлий*, у переносному значенні може вживатися як *сивий*; *доживати до сивого волосу* означає доживати до старості, бо *білий/сивий* є ознакою прожитих років, процесу старіння. Отже, ознака ознаки чи дії є центральною у тлумаченні значення фразем з елементами кольору.

Вивчення інтерпретаційних особливостей значення фразем у зіставному плані передбачає аналіз когнітивної структури і відмінностей у насиченні ознаки ознаки чи дії, зумовлених перцептивною ситуацією та місцем у картині світу кожної з мов.

Заміна однієї кольороназви іншою у ФО здебільшого свідчить про специфіку (етнокультурну, історичну) ознаки ознаки чи дії, що є складовою загального значення образу ситуації, яка, у свою чергу, є сукупним ідіоматичним значенням української чи англійської фраземи.

У фразеологізмах *допитися до білої гарячки* та *to see pink elephants* інтерпретаційний аспект значення передбачає таку структуру образу ситуації:

	<i>допитися до білої гарячки</i>	<i>to see pink elephants</i>
ознака	<i>гарячка</i>	<i>elephant</i>
дія	<i>допитися до</i>	<i>to see</i>
ознака ознаки чи дії	<i>білої</i>	<i>pink</i>

Назва кольору *білий* вживається в переносному значенні 'дуже'; у поєднанні з ознакою *гарячка* тлумачиться як *до нестями, тяжка хвороба*; у синтезі з дією – *допитися до нестями, до тяжкої хвороби*. В англійському відповіднику кольороназва *pink* (рожевий) у поєднанні з ознакою 'elephants' (слони) і дією *to see* (бачити) означає *бачити рожевих слоників*. Отже, в українській мові процес сп'яніння фразеологічно інтерпретується як важка хвороба (*біла гарячка*); в англійській же мові цей стан ідіоматично осмислюється як споглядання *рожевих слоників* (явище нереальне), тобто як галюцинації.

У фраземах *чорна заздрість* і *a green-eyed monster* перцептивна ситуація конкретизується насамперед в ознаці кольору:

	<i>чорна заздрість</i>	<i>a green-eyed monster</i>
ознака	<i>заздрість</i>	<i>a monster</i> (монстр, чудовисько)
ознака ознаки	<i>чорна</i>	<i>green-eyed</i> (зеленоокий)

Взагалі, характеристика заздрості, як найтяжчого з людських гріхів, розвинулася ще з християнських "Десяти заповідей". Ознака *чорний* в українській народній символіці кольорів сприймається як щось недобре, зловісне, лихе, морально занепаде. Зелений колір в англіців у переносному значенні осмислюється як 'нелюдський', 'тваринний' (поняття *green-eyed* для позначення заздрості було взяте як родинна ознака виду котячих). Тобто, українська інтерпретація почуття заздрості формується у фраземі на основі моральності; англійське ідіоматичне значення – на хижацьких інстинктах.

Отже, у ФО української та англійської мов, "кольорові" компоненти в яких нетотожні, ознака кольору є основною в розумінні фразеологічного значення; є етнокультурним елементом фраземи, який свідчить про менталітет й особливості типів мислення українців та англіців.

Аналіз ФО, у яких кольороназва позначається у відповіднику іншим номіналом, вимагає осмислення заміни ознаки кольору чи дії. Оскільки реципієнт вимагає точної, яскравої ознаки кольору, це зумовлюється у виборі "безколірної" номінації. У таких фраземах загальне значення перцептивної ситуації може осмислюватися у "безколірних" відповідниках через:

– ознаку ознаки чи дії, що реалізується в зоосемізмах, абстрактних поняттях, назвах явищ природи (*a white-livered person* – заяча душа; біла пляма – *blind (сліпа) spot*; бачити все в темних окулярах – *to see everything in the worst (найгірший) light*; темне діло – *shady, suspicious (підозрілий) business*; під білим світом – *in all the wide (широкий) world*; *black (чорний) looks* – лихе око; *he is not so black (чорний) as he is painted* – не такий страшний чорт, як його малюють; *золоті руки* – *magical (чарівні) hands*; про чорну годину – *to keep something for a rainy (дощовий) day*);

– через ознаку (до лампочки – *I don't care a red cent*; у сорочці народився – *born with a silver (срібний) spoon in his mouth*; сама досконалість – *the pink (рожевий) of perfection*; *тьма-тьмenna* – *black (чорний) as hell*; не минути біди – *to see the red (червоний) light*);

– через дію та її атрибутивні характеристики (*pot calls the kettle black* – *чиє б нявчало, а твоє б мовчало*; *чорний кіт пробіг* – *they have fallen out (розійшлися) over something*; *проходить червоною ниткою* – *stand out; to talk a blue (синій) streak* – *точити яси*; *to know black (чорний) from white (білий)* – брати на ум). Так, у ФО *заяча душа* і *a white-livered person* образна ситуація реалізується так:

	<i>заяча душа</i>	<i>a white-livered person</i>
ознака	душа	<i>a person (особа)</i>
ознака ознаки	заяча	<i>a white-livered (з білою печінкою).</i>

Тобто відповідником до ознаки кольору *white/білий* в англійській фраземі є прикметниковий зоосемізм *заяча* в українській. *Засць* в українській казковій міфології – тварина-боягуз, слабка беззахисна істота, яка постійно труситься зі страху. Англіїці ж здавна вірили, що печінка людини несміливої не містить крові (є безбарвною, тобто білою).

У фраземах до лампочки і *not to care a red cent* інтерпретація значення кольороназви *red/червоний* відбивається в українському відповіднику лише через ознаку, яка обумовлює перцептивну ситуацію загалом:

	<i>до лампочки</i>	<i>not to care a red cent</i>
ознака	<i>лампочки</i>	<i>a cent (гріш)</i>
дія	–	<i>not to care (не берегти)</i>
ознака ознаки	–	<i>red (червоний).</i>
чи дії		

Ознака, дія, ознака ознаки англійської фраземи зводяться в українській лише до ознаки: *Not to care a red cent (ї гроша червоного не бережу)* у значенні 'мені однаково' відповідає українській фраземі *до лампочки*. *Червоний, золотий гріш* в англійському валютному обігу становив неабияку цінність, а нівелює його значення для людини означала втрату цікавості до життя. *Лампочка* в українському побуті – річ найменш досяжна (як правило, висить на стелі) і тому *байдужа*.

Отже, заміна "кольорового" компонента "безколірним" інтерпретується у значеннєвому аспекті через асоціативну сумісність номінації кольору з процесом, абстрактними поняттями, предметами побуту, явищами природи, зоосемізмами тощо. Найбільш поширеними є фразеологічні одиниці, в яких образна ситуація у фраземі з "безколірним" відповідником реалізується через ознаку ознаки чи дії. Це свідчить про те, що інтерпретація ознаки кольору в "безколірній" ознаці є найорганічнішою в перекладі ФО з англійської мови на українську (і навпаки).

Уживання назв кольорів у ФО як ознаки ґрунтується на переносному значенні й "має психо-фізіологічну основу, пов'язану з реальним фізіологічним враженням світла і кольору на психічні відчуття, які ними викликаються... Потім ті враження і характеристики переносяться на предмети, що не підлягають чуттєвому сприйманню" [4, с. 112]. Так, *чорний* асоціюється і в українців, і в англійців з емоційним станом страху:

	<i>чорна пляма</i>	<i>a black spot</i>
ознака	<i>пляма</i>	<i>a spot (пляма)</i>
ознака ознаки	<i>чорна</i>	<i>black (чорний).</i>

Проте "страх" в образній ситуації української фраземи *чорна пляма* апелює до морально-психологічного відчуття (*небезпека бути очорненим, повернути ганьбу*), в англійській ФО *a black spot* – це відчуття є фізіологічно зумовленим (*страх потрапити в аварію на дорозі*).

Різниця у значенні тотожних "кольорових" компонентів в аналізі образної ситуації ФО обох мов виявляється не лише на психологічному рівні, а й на соціальному, напр.: *біла кість* – *a white man*.

Ознака "аристократичності" в англійській і українській мовах розвинулася як переносне значення в номінації *білий/white*. В англійському світогляді *аристократ* – людина благородна; в українській традиції *пани* – вихідці з польської шляхти або ж *перевертні*. Саме тому англійська фразема а

white man розуміється як *порядна людина*, український фразеологізм *біла кістка* тлумачиться як зневажлива характеристика людей знатного дворянського походження [6, с. 4].

Отже, незважаючи на тотожність кольороназв у ФО української й англійської мов, є низка специфічних рис у кожній з досліджуваних образних ситуацій, які особливо чітко виявляються на рівні "ознака ознаки".

Дослідження інтерпретаційних аспектів значення ФО української й англійської мов, виявило закономірності упорядкування мисленневих операцій над образною ситуацією, а саме: ознака кольору є основною у розумінні фразеологічного значення; інтерпретація ознаки кольору в "безколірній" ознаці є найорганічнішою в перекладі ФО з української мови на англійську, і навпаки; "кольоровий" компонент є етнокультурним визначником фраземи, що відзеркалює специфіку національного менталітету українців та англійців.

1. *Ажнюк Б.М.* Національна фразеологія в іншомовному зіставленні // Українська мова і література в школі. – 1990. – № 5. – С. 82-87.
2. *Забування О.* Інтерпретаційний аспект значення фразем та методи його виявлення в зіставному дослідженні // Українська філологія: школи, постаті, проблеми: Зб. наук. праць. – Львів, 1999. – Ч. 2. – С. 399-405.
3. *Зорівчак Р.П.* Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія. (На матеріалі перекладних творів української літератури англійською мовою). – Львів, 1983.
4. *Крижанівська О.М.* Колір та способи передачі його в українській мові // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Зб. наук. праць. Випуск 7. – Рівне, 1999. – С. 111-115.
5. *Кунин А.В.* Фразеологія современного английского языка: Опыт систематизированного описания. – М., 1972.
6. *Олійник І.С., Сидоренко М.М.* Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Харків, 1997.
7. *Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М. Білоноженко та ін.* – К., 1999.

Наталія Адах

Рівненський державний гуманітарний університет

СЕМАНТИКА ОКАЗИОНАЛЬНО-ПРЕДМЕТНИХ НОМІНАЦІЙ У ПОЕЗІЇ ВАСИЛЯ БАРКИ

На сучасному етапі розвитку лінгвостилістики велика увага приділяється дослідженню індивідуально-авторського словотворення. Вітчизняні мовознавці розглядають okazіональні слова в різних аспектах: лексико-семантичному (І. Білодід, В. Русанівський, В. Чабаненко), словотвірному (В. Герман, І. Олійник, Л. Павленко, О. Стишов, О. Тараненко), лінгвостилістичному (С. Єрмоленко, Н. Сологуб, Г. Сjuta, Т. Юрченко), лексикографічному (Г. Колесник, Г. Віняр, Г. Вокальчук, Ж. Колоїз, Л. Шпачук, А. Нелюба, О. Рудь), функціональному (В. Ващенко, О. Жижома) та інших.

Значний внесок у творення нових мовновиражальних засобів зроблено Василем Баркою – письменником і науковцем, сміливим експериментатором у царині оригінальної лексичної номінації. Okазіоналізми автора помітно збагатили поетичний словник ХХ століття, – так, нами зафіксовано близько 700 новотворів. Предметом лінгвістичного аналізу вже були словотвірні-

функціональні особливості okazіоналізмів цього автора [1], а також дослідження частиномовних особливостей вживання новотворів та моделей okazіонального словотворення [2]. Втім, спадщина В. Барки з мовознавчого погляду і дотепер є малодослідженою. Творчість письменника аналізувалась переважно у літературознавчому аспекті в працях вітчизняних науковців В. Пушко, Ю. Шереха, Г. Грабовича, Т. Голованя, Т. Салиги та ін. Подальше ґрунтовне вивчення й лінгвістичне осмислення однієї з виразно індивідуальних особливостей ідіостилю Василя Барки – його плідної й оригінальної словотворчості – сприятиме поглибленню та примноженню теоретичних знань і здобутків у сфері okazіональної номінації та дасть можливість з'ясувати специфічні риси українських лексичних новотворів у цілому. Отож, завданням пропонованого дослідження є аналіз семантичних особливостей okazіональних іменників, засвідчених у поетичних текстах Василя Барки.

Лексико-граматичний клас іменників найбільш інтенсивно поповнюється новими одиницями. Так само продуктивним є і клас авторських новотворів-іменників. Вони відзначаються великою семантичною наповненістю та структурною різноманітністю. Докладний аналіз новотворів В. Барки дає можливість виділити такі лексико-семантичні групи (ЛСГ) інновацій (з погляду їхньої семантики та з урахуванням специфіки функціонування в контексті): 1) назви осіб – *царекоронець, безвірко, безвірець, підпекелець, книгочит, людоморець, злопротивник, немовлята-діти, душоморець, дітозгубник, вовківник, мислиєник, духоборонець, зловред, проміннетворець, сквородіянець*; 2) назви конкретних предметів – *сонатинка, люстеринко, рояльник*; 3) назви часових відрізків – *нічзмія, дужка-надвечірка, вечоровість*; 4) назви дій, процесів та їх результатів – *танковід, хмарохід, кригохід*; 5) назви птахів – *голуб-білопір, пташка-красноарай, щибетинка, чорнокрил-пірнач*; 6) назви рослин – *терен-каліка, айстринка, соняшник-князь, соняшничинник, соняшника(та), трояндник, лілія-невдаха, виноградник, хризантемник*; 7) назви природних стихій: явища природи – *вітерець-левант, блискавичник, дощопад, громохкість, зверхзлива, льодовість, подошів'я, сніговинниця, сніжок, снігосій, сивосніжність, сніжжя, срібнотонь, кара-злива, огнев'я, місяць-повнозір, малятко-сонечко, хмарапіна, небокруг, місто-мурав'їще*; 8) збірні назви – *драконня, тюрем'я, хвилля, лебеддя, сніжжя, темнокрилля, двокрилля*. Порівняно з узуальними формами множини такі утворення характеризуються експресивною наповненістю, пор.. крила і крилля, хвилі та хвилля, тюрми і тюрем'я, лебеді та лебеддя.

У лексичному складі будь-якої мови назви осіб формують численний і різноманітний щодо семантики клас номінативних одиниць, який виділяється зі складу конкретної лексики на основі загальної ознаки "особа". Тому закономірним є те, що найчисленніший клас серед індивідуально-авторських новотворів у поетичному лексиконі українських авторів, у тому числі й В. Барки, формують назви осіб, в основу okazіональної номінації яких покладено різноманітні ознаки [4, с. 71].

У Словнику синонімів української мови називаються такі слова зі значенням 'поет': *поетик, римач, пііт, віршувальник* та ін. [8, т. 2, с. 284]. Серед авторських новотворів є також чимало okazіональних номінацій із таким значенням: *віршоскладник* (В. Еллан-Блакитний), *поетеня* (М. Семенко),

поетиха (С. Голованівський) [3, с. 351]. Поповнює цей синонімічний ряд інновація В. Барки *римовник*, винесена у назву твору. У контексті вірша значення новотвору актуалізується: *Він часом – поет, відступає в ліричність; / назбирано рими; хто б проминув?...*

Поет створив кілька новотворів, близьких за семантикою до назв осіб за професійною діяльністю: *документник*, *архівник*, *архіварій* – особа, яка працює з документами; *прибрамник* – особа, яка при церковній брамі просить милостиню у перехожих; *лопатник*, *погребець*, *погребник* – особа, яка копає могили; *виконник* – особа, що виконує накази; *прочитник* – особа, яка читає; *ключарняник* – церковний староста (пор. з узуальним *ключар* – особа, що завідує церковним начинням [5, т. 2, с. 269]) та ін.

Василь Барка ретельно добирає контекстуальні синоніми до загально-вживаних слів. Так, до узуальної назви *художник* автор створив синонімічну інновацію *образотворник*; до узуальної назви *музикант* – *ладовик* (пор. з новотвором М. Бажана *музикус* [3, с. 286]).

Оригінальним відповідником до загально-вживаного слова *тесляр* є новотвір *струментник*, який утворений від іменника *струмент* – інструмент [7, т. 4, с. 219].

Характерним для розглянутих вище новотворів – назв осіб за професійною діяльністю та родом занять – є те, що вони використані автором лише як назви творів, а їхня семантика розкривається безпосередньо в поезії.

В інших випадках В. Барка уводить інновацію безпосередньо в контекст твору, напр.: *На кафедрі він, окулярник, обперся; / академічна строгість – рена віїні*. Інновація *окулярник* є контекстуальним синонімом до узуальної назви *викладач*.

Значну кількість у творчості В. Барки становлять оригінальні назви осіб за вчинками (у їхній семантичній структурі виділяється сема 'вчинок, здійснений суб'єктом'): *появник*, *з'явець* – людина, що з'явилася; назви осіб за виконуваними конкретними діями: *втечник*, *вбивник* (пор. з узуальним *убійник* [7, т. 4, с. 306]), *в'язничник*, *мисливник*, *виправданник*, *доглядчик*, *тортурник*, *звітник*; назви осіб за соціально-економічним станом: *царекоронець*, *життєначальник*; назви осіб за зовнішніми / внутрішніми особливостями: *потворинка* (пор. із загально-вживаними словами *почвара*, *виродок*, *мацапура* [8, т. 2, с. 358]).

Цікавою з семантичного погляду є ЛСГ назв рослин. На відміну від ботанічних назв, індивідуально-авторські номінації містять не стільки наукові характеристики об'єктів, як емоційно-оцінні. Ця невелика за обсягом ЛСГ включає такі інновації: *лілія-невдаха*, *терен-каліка*, *соняшник-князь*, *хризантемник*.

Уведення оказіоналізмів у контекст твору нерідко спричинене пошуком необхідної рими, напр.: *Світиться в світі радість, як небо, велика; / дерева небо славлять! навіть і терен-каліка; ...Прошепотіли в гори, звуть хризантемник: / "– Не пригасни при знаках знаменних!"*

На відміну від розглянутих новотворів, котрі зберігають свій безпосередній зв'язок із узуальними відповідниками (у структурі загально-вживаних та оказіональних слів спільними є кореневі морфемі), деякі авторські назви рослин є абсолютно оригінальними номінаціями, в основу яких покладено інші ознаки, відмінні від тих, що лежать в основі узуальних назв. Це стосується, напр., інновації *чарівничник*: *Твоя пора! як виходцю з папати, / в вихрів зе-*

ленисто спломенітьсь, / бо ти – райдерезо, ти – чарівничник. Новотвір є контекстуальним синонімом до загальноновживаного слова *бузок*.

До ЛСГ іменників на позначення явищ природи належать номінації: *грозовинник, грозовичник; блискавичник, зверхблискавка; громівничність, громовинник, громів'я; подоців'я, дощів'я, дощопад; кара-злива, зверхзлива; сніжник, сніжжя, снігосій, сніговинниця*.

Інновації *кара-злива, зверх злива* є контекстуальними синонімами до узуальних слів *злива, пролизень, хвища* [8, т. 1, с. 465]. Новотвори семантично виразніші та конкретніші, пор.: *...коли в красу-срібноколірність, / сховають злобу нечестиву / і поклянуться: вікнами доміз'я, / і кликнуть грім і кару-зливу, / що добрі!; ...тоді – пролилася! лісами плескуча – / зверхзлива з хмаринних комор*.

Новотвір *подоців'я* є відповідником до загальноновживаного словосполучення після дощу: *В новій сорочці: зелен! денник ждучий; / від подоців'я райдужитья дужник*.

Серед оказіональних іменників є чимало композитів та юкстапозитів, яким, порівняно з простими словами, притаманні більша семантична місткість, емоційно-оцінна виразність: *дощопад, снігосій, зверххселеньськість, зверхблискавка, зверхзлива, зверхрайськість*, а також прикметники та прислівники *зверхблискавичний, зверхземно, зверхщасливий, зверхокеанно*. У новотворах В. Барки прийменник *зверх* часто виступає першою частиною композитів і вживається на позначення перевищення міри, норми чого-небудь [6, т. 3, с. 467]. Синонімічним до прийменника *зверх* є латинський префікс *супер-*, що означає зверхність, найвищу якість, посилену дію [9, с. 301].

У процесі творення іменникових складних інновацій автор досить продуктивно використовує такі загальноновживані кореневі морфемі, як *дощ-*: *дощопад, дощів'я, дощовинець, дощотворчість; чорн-*: *чорнокрил, чорноцвіт; світл-*: *світлокрад, світлоризник, світлопровідник, світлотвір; зл(о)-*: *зловред, злопротивник; крил-*: *шестикрилля, демон-твердокрил, темнокрилля, прозорокрил; квіт-*: *квітничник, квіттодарчість, квіттоносність; троянд-*: *трояндник, трояндолиця* (субстантивоване слово); *сто-*: *стосвічник, стокрилля, стострунтя, стокоморність; хмар-*: *хмара-піна, хмаризна, хмаризник, хмарохід, хмарник*.

Значного поширення в сучасній поезії набули складні та складені іменникові неологізми, частини яких синонімічні, напр.: *горе-змій, зловред, зломста*. Із семантичного погляду поєднання таких компонентів пояснюється бажанням автора наголосити на важливості позначуваного об'єкта, прагненням дібрати належну риму, зберегти ритміку строфи, напр.: *...і з скавучанням забігаєш наперед, / ти, найчорніший князь серед зловред ...; ...пождіть! напроти розпачів – надію / і віру, і любов навек світліть! / Таки ж утнуть на пріві горю-змію...*

Для Василя Барки характерним є використання релігійної лексики, біблій-змів та створення на їх основі нових слів, які органічно впліталися б у поетичний контекст відповідної тематики, наприклад: *ангелюлудство, псальмик, світоїконник, страстотерпник, сточоломбитство, псалмоспівець* (1952), а в 1979 році – *псалмоспівеник*.

Аналізований фактичний матеріал свідчить про активні та плідні пошуки В. Барки у сфері індивідуального словотвору. Його лексичні інновації – семантично різнопланові, естетично вартісні, що є виразною ознакою ідіостилу автора.

1. Адах Н.А. Авторський неологізм у поетичному тексті Василя Барки // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Зб. наук. праць Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту. – Рівне, 2004. – Вип. 12. – С. 65-68. 2. Адах Н.А. Граматичні особливості авторських новотворів Василя Барки // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Зб. наук. праць Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту. – Рівне, 2005. – Вип. 13. – С. 164-166. 3. *Вокальчук Г.М.* Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) / За ред. А.П. Гриценка: Монографія. – Рівне, 2004. 4. *Гаврилюк Н.В.* Окаціонально-предметна номінація у поезії неокласиків (семантичний аспект) // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Зб. наук. праць Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту. – Рівне, 1999. – Вип. 7. – С. 71-76. 5. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К., 1998. 6. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970. – 1980. 7. Словарь украинского языка: В 4 т. / Упор. В.Д. Гринченко. – К., 1996. 8. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та інші. – К., 2001. 9. Сучасний словник-мінімум іншомовних слів: Близько 6000 слів. Вид. 3-є, випр. і доп. – К., 2005.

Михайло Торчинський

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ВІДБИТТЯ У ВЛАСНИХ НАЗВАХ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Мовна свідомість народу – це відбиття у його мові та мовленні найбільш характерних ознак етносу. "Дослідження мовних феноменів є найбільш перспективним напрямом як для вивчення власне картини світу (і пов'язаного з нею національного характеру), так і для виявлення механізмів, які транслюють певні етнічні константи" [2, с. 22]. Цю проблему на рівні апеллятивної лексики вивчали вітчизняні вчені О. Потебня, В. Жайворонков, К. Жоль, Г. Колшанський, Є. Кубрякова, О. Леонтьєв, О. Лурія та ін., проте власні назви як матеріал для наукових студій практично не використовувалися, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Аналіз українського ономастикону підтверджує висновок, що власні назви – це насамперед елементи культури, через які у мові відбиваються історія заселення краю, міграції населення, економіка, вірування, традиції тощо. Водночас оніми (їхні семантика, словотвір, продуктивність та інші особливості) дозволяють визначити певні ознаки етносу, характерні саме для нього і які виділяють народ з-поміж інших етнічних груп. Це твердження можна заперечити фактом, що назву денотатів (особі, географічному, космічному чи іншому об'єкту) дають окремі номінатори (батьки, перший поселенець тощо), які, безумовно, вносять у процес номінації суб'єктивний фактор. Однак незаперечним є також те, що нова назва повинна відповідати загальноприйнятим канонам, а якщо онім є новітнім явищем у цій сфері, то він мусить пройти випробування часом, усвідомитися, узагальнитися людською спільнотою, і тільки після цього можна говорити про його засвоєння, про те, що власна на-

зва стала частинкою загальнонародної інтелектуальної власності. Таким чином "індивідуальні (часткові) емоції переростають у колективну (загальнонародну) експресію, що характеризується різною шкалою оцінності – нульовою, позитивною, негативною" [1, с. 52]. Саме наявність позитивно або негативно забарвлених власних назв – одна із характерних ознак ономастикону України, що свідчить про емоційність нашого народу й образність його мислення.

Домінують, звичайно, позитивно забарвлені назви (наприклад, з-поміж 7 395 ойконімів, що становить 24,44 % від загальної кількості назв поселень, виразно позитивну спрямованість виявляють 2 990, що становить 9,88 % ономастикону [3, с. 163]. Така меліоративна конотація реалізується передусім завдяки семантиці твірних основ. В антропонімів це проявляється шляхом уведення в ім'я тих якостей, які б хотіли бачити в його носія. Раніше, у дохристиянську епоху, це були особові назви на зразок *Добриня*, *Любава*, *Храбр*; окремі з них збереглися в сучасному антропоніміконі – *Володимир*, *Надія*, *Святослав*. Аналогічна ситуація спостерігається серед запозичених антропонімів: наприклад, у перекладі з грецької мови *Андрій* означає 'мужній', а *Григорій* – 'батьорій'; з латинської: *Валентин* – 'здоровий', а *Семен* – 'слухняний'; з давньоєврейської: *Михайло* – 'рівний Богові', а *Соломія* – 'мирна' і т. ін. Безумовно, ніхто з носіїв таких імен практично не звертає уваги на їхню первинну семантику, тому що оніми уже давно асимілювалися українською мовою, набули характерних для неї ознак, утворюють численні варіанти, теж переважно позитивно забарвлені: *Андрійко*, *Михайлик* та ін. Таку саму конотацію мають і окремі псевдоніми (*Панас Мирний*), прізвища (*Красенко*), рідко – антропоетоніми (*Марко Безсмертний* у М. Стельмаха), ще рідше – прізвиська (*Сила*).

З-поміж меліоративних назв поселень виділяються продуктивністю відприкметникові деривати, які вказують на позитивні якості денотата (наприклад, *Гостинне*, *Радісне*, *Чарівне* тощо), а також ойконіми, похідні від зоо- (*Лебеді*, *Соколи*) та флоролексем (*Ромашка*, *Троянди*), назв місяців (*Квітневе*, *Серпневе*) і кольорів (*Блакитне*, *Голуба Затока*), інших лексем, за якими у свідомості українського народу закріпилася позитивна конотація (*Дружба*, *Надія*).

Значна кількість онімів має позитивне інтонування завдяки наявності суфіксів, які надають власним назвам зменшувально-пестливого відтінку. Окремі демінутиви, передусім топоніми, сягають своїм корінням давніх вірувань наших предків і є відгомонами своєрідної данини людей об'єктам їх обожнення [2, с. 60], однак більшість таких назв є новотворами: таким чином виражається позитивне ставлення до них носіїв мови. Найпродуктивнішими в онімії є суфікси *-к-* (ойконім *Полянка*, антропонім *Галинка*), *-ок* (зоонім *Дружок*, гідронім *Бужок*), *-ик* (антропонім *Дмитрик*, ойконім *Довжик*) *-ець* (гідронім *Ігулець*, мікротопонім *Острівець*) та деякі інші (антропонім *Маленький*, гідронім *Біленьке*). Особливо активно демінутивність поширена на побутовому рівні серед особових імен, де практикується і регресія (*Коля*, *Галя*), і суфіксація (*Олюня*, *Сонечко*) їхніх основних форм.

Негативно забарвлених онімів у мові менше (наприклад, в ойконімії – ориєнтовно втричі), ніж меліоративів. Відповідного забарвлення власним назвам

можуть надавати так звані суфікси згрублості *-ищ-е*, *-иськ-о*, наприклад, варіанти імен *Марусисько*, *Хомище*, ойконіми *Селисько*, *Хабарище*, однак переважно пейоративність пов'язана із семантикою твірних основ онімів. Поява таких назв зумовлена впливом світобачення на лінгвоментальну поведінку, що знайшло своє відбиття у мові. Так, раніше новонароджені могли отримати пейоративне ім'я (*Крив*, *Некрас*) з надією на те, що ворожі сили не будуть шкодити його носію. Іноді така ознака була домінантною у процесі назвотворення, і завдяки цьому появились досить продуктивні в українському антропоніміконі прізвиська, що згодом стали прізвищами (наприклад, прізвищеві назви козаків Уманського полку XVII ст. *Глушко*, *Лінивий*, *Страшний*). Потрібно відзначити, що запозичені імена у своїй основі теж могли мати негативне забарвлення (наприклад, *Клава* – 'кульгава' (латинське), *Марія* – 'гірка' (давньоєврейське), *Паєло* – 'малий' (латинське) та ін.), і добре, що ця інформація невідома сучасникам, тому що це дало б додаткові підстави для виникнення прізвиськ, які досить популярні серед молоді і які, на жаль, переважно мають образливий характер.

Часто пейоративна конотація власної назви проявлялася пізніше, коли втрачався первинний зв'язок з твірною основою оніма, яка не завжди мала такий негативний відтінок. Передусім це стосується топонімів, в яких на означення пейоративних ознак денотата використовуються відповідні прикметники (*Криве*, *Луте*, *Могильне*), а також зоолексеми, які у свідомості мовців пов'язуються з негативними ознаками (*Вовче*, *Павуки*, *Тхорівка*). Такий відтінок мають і онімізовані апелятиви з пейоративним значенням, наприклад, ойконіми *Барло*, *Мачуха*, *Тварі*; прізвища *Баран*, *Посмітюха*, *Сарана*; антропопоедоніми *Матня*, *Лющня* і *Пацюк* у Панаса Мирного. Сюди ж належить багато назв-комполит, окремі компоненти яких надають оніму негативного забарвлення: антропоніми *Кривонос*, *Лулибатька*, ойконіми *Зуботрясіва*, *Куроїдівка*.

Треба зауважити, що пейоративні прізвища та назви поселень зараз можна змінити: це робиться на законодавчому рівні або за заявою носія такого прізвища, або за пропозицією мешканців поселень (так, на Хмельниччині в середині XX ст. були перейменовані села *Дурняки*, *Дурняківці*, *Злидарі*), що взагалі-то виправдано, якщо з цими онімами не пов'язані визначальні для історії країни події.

Наведені вище антропоніми й ойконіми (переважно тежвідатронімного походження) є свідченням дотепності, кмітливості і спостережливості суб'єктів назвотворчого процесу. Прийнято вважати такі особові назви козацькими, хоч, безумовно, вони виникали не лише на території Запорізької Січі. Практично у слов'янському світі іменувань більше немає, так що ці композити можна вважати визначальною рисою українського антропонімікону. Однак кількість таких власних назв неухильно зменшується, мабуть, із тих причин, про які вже було сказано. Подібні ойконіми епізодично фіксуються або на сході, або на заході України (наприклад, *Вислобоки* (Львівщина), *Куроїдівка* (Донеччина)), а особові назви, на зразок *Тридіда*, *Колибаба*, *Тягнирядно*, раніше найпродуктивніші в кожному козацькому полку, зараз малопоширені.

Українська мова вважається однією з найбільш милозвучних у світі, що підтверджується і даними ономастики (варто лише назвати трансформовані відповідно до норм української орфоєпії запозичені імена). Водночас можна відзначити і надзвичайну поетичність української мови в цілому й ономастикону зокрема, що ілюструють різні класи власних назв: астроніми (*Чумацький Шлях, Волосожар*), антропоніми (*Мирослава, Еллан-Блакитний*), ойконіми (*День Добрий, Тихі Верби*) тощо.

Власні назви також засвідчують досить високу релігійність українського народу. Кількість агіойконімів до 1917 року була значно більшою, однак і сьогодні таких назв зафіксовано 385, що становить 1,27 % всього ойконімікону [3, с. 165]. В основу агіойконімії переважно покладено переважно назви релігійних свят (*Вознесенськ, Покровка, Спас*); рідше – слова *Бог, Христос (Богомолівка, Хрестителеве)*. Продуктивною є і група українських прізвищ, мотивованих назвами церковних посад і чинів (*Дяченко, Паламарчук*).

Доречно зауважити, що у складі українського ономастикону майже немає власних назв, мотивованих словом *чорт* (або синонімами на зразок *біс, нечистий*), що зумовлено старовинним світоглядним табу на такі лексеми. Лише для номінацій темних і вологих місць, де, за уявленнями українців, і проживає уся нечисть, використовуються вказані слова (*Чортове болото, Поганська долина*). У народних казках і переказах денотати цих міфонімів часто зображені гумористично або іронічно, що надає відповідного колориту і власним назвам.

Духові релігійності відповідає ще одна ознака українців – повага до батьків і взагалі до старших за віком. В онімії це відбито передусім у так званих патронімічних назвах, характерних в основному для ойконімікону та антропонімікону.

Патронімічними за походженням є найбільш поширені в Україні два типи прізвищ, утворених від імен, прізвиць, назв професій, соціальних станів та інших атрибутів предків за допомогою суфіксів *-єнк-о, -єнк-о та-ук, -юк, -чук: Шевченко, Іваненко; Петрук, Савчук*. Імена по батькові, в минулому не характерні для українців, зараз "прижилися" настільки, що намагання деяких можновладців перевести наш народ на двокомпонентну антропонімну структуру "ім'я+прізвище" поки що не увінчалися успіхом передусім тому, що трикомпонентна форма зберігає спогад про батька, відмовитися від неї неможливо в силу наших традицій і звичаїв.

Патронімічні назви поселень – одні з найбільш продуктивних в Україні. Їхній словотвір презентують насамперед суфікси *-ич-і (Дорогожичі), -івц-і (Чернівці) та инц-і (Копичинці)* (останні два афікси взагалі є визначальними для українського ойконімікону). Додатково конотують патронімічне забарвлення і родові назви (*Трояни*), і посесивні (*Іванків*), і певною мірою навіть меморіальні ойконіми (*Івано-Франківськ*), адже в них зберігається пам'ять про людину, яка жила раніше.

Саме меморіальні назви є однією з найбільш динамічних груп, які через політичні або інші причини найчастіше піддаються перейменуванню. Варто зазначити, що в Україні кількість меморіальних назв надзвичайно велика – 855 ойконімів (2,83 % ойконімікону) [3, с. 165], і не всі вони мають право на іс-

нування, адже увіковіченими у назві населеного пункту можуть бути лише ті люди, які мають з денотатом певний зв'язок. Навряд чи він наявний у 292 ойконімів, мотивованих прізвищами або іменами колишніх керівників Комуністичної партії і Радянського уряду (зокрема це 100 назв з ойконімічної Ленініани: *Леніно-Ульяновка*), або назвами історичних подій і свят (96 *Жовтневих*, 113 *Першотравневих*). Ще більше фіксується так званих ідеологічних назв – 1004, або 3,32 % ойконімікону [3, с. 166], найбільше з яких мотивується ад'єктивами *радянський* і *червоний* (*Радянська Україна*, *Червоний Стел*). І навіть корінні суспільно-економічні зміни в Україні не викликали модифікацій ойконімікону, що певною мірою засвідчує і нединамічність онімної системи, й інертність українців, і їхню непідвладність ідеологічним трансформаціям.

Стабільність ономастикону підтверджує і язичницька теонімія та геортонімія, тому що церкві виявилось не під силу викоринити їх з пам'яті народу: мова зберігає і назви стародавніх свят, й імена дохристиянських богів – *Кольда*, *Купала*, *Стрітення*, *Лада* тощо.

Ці висновки ілюструє ситуація з виразно іншомовними назвами поселень, яких в Україні зафіксовано 576 (1,9 % ойконімікону) [3, с. 167–168]. Переважно це російськомовні форми, на зразок *Красне Знам'я*, *Приятне Свідання*, *Спокойствие*, однак трапляються і польські, молдавські, румунські, тюркські та інші назви: *Карє*, *Рихта*, *Сакко* і *Ванцетті*, *Сімеїз*, *Чикош Горонда*. Безперечно, в таких назвах проявляється національний дух певних етнічних груп, тому вони мають право на існування, а те, що це суперечить мовним нормам етносудомініону, свідчить на його користь як ліберального в етнімічних питаннях.

Можливо, більшою має бути кількість відетнонімних назв поселень, як це фіксується в багатьох інших мовах, проте сьогднішній ойконімікон нараховує лише 146 одиниць (0,05 % від загальної кількості назв поселень): *Циганівка*, *Чехи* [3, с. 166]. Така ситуація пояснюється намаганням Радянської влади в середині ХХ ст. стерти з карти сліди окремих народів (а поряд з ними – й інших), і тоді чимало таких ойконімів були замінені переважно ідеологічними назвами. Однак можна відзначити факт значної продуктивності відетнонімних дериватів серед українських прізвищ.

Таким чином, можна констатувати, що у власних назвах відбиваються особливості психічного складу та поведінки, зумовлені національною належністю та етнічною спільністю носіїв мови. Аналіз українських онімів засвідчує їхню відповідність характеру нашого народу. Зокрема можна засвідчити емоційність українців, переважно позитивного забарвлення, поетичність їхньої природи, дотепність і спостережливість, образність мовлення, вроджену релігійність та повагу до старших, лібералізм у ставленні до іншомовних елементів у житті, певна боязнь змін, підвладність ідеологічним догмам. Ці ознаки мовної свідомості українців можна деталізувати шляхом докладнішої характеристики онімів передусім на предмет з'ясування їхньої етимології та визначення тих мотиваційних відношень, які виникали між денотатом та власною назвою в момент номінації.

1. *Жайворонок В.В.* Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень // Мовознавство. – 2001. – № 5. 2. *Мельникова А.А.* Язык и национальный характер. Вза-

имосвязь структуры языка и ментальности. – Спб., 2003. 3. *Торчинський М.М.* Українська ойконімія як джерело етнолінгвістичної інформації // *Наука і сучасність.* – І. 36. – К., 2003.

Таміла Щерблікіна
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

МОВНА КАРТИНА СВІТУ КРИЗЬ ПРИЗМУ КАТЕГОРІЇ ПРОСТОРУ

Сучасна наука представляє проблему експлікації об'єктивного світу людиною та її взаємодії з ним у вигляді співвідношення двох картин: концептуальної картини світу (ККС) та мовної картини світу (МКС). Учені порізно визначають картину світу: як систему інтуїтивних уявлень про реальність, цілісний, глобальний образ світу та сукупність світоглядних знань про світ. Формами відображення світу є уявлення, знання, концепти. За визначенням "Краткого словаря когнитивних термінів", концептуальна система чи структура – це "ментальний рівень та ментальна (психічна) організація, в якій зосереджена сукупність усіх концептів, даних розуму людини, їх упорядковане об'єднання" [3].

Л. Лисиченко, крім ККС та МКС, виділяє ще й "домовну картину світу", що є важливою для розуміння явищ та процесів, які відбуваються в мовній картині. Домовна картина світу – "уявлення про світ, що на противагу поняттям (навіть "наївним") не мають мовного вираження, але є джерелом для нього" [5, с. 38]. Така картина світу формується на рівні мислення людини, в якому відбуваються складні психічні процеси. Складні відносини між мовою та мисленням кристалізуються в уявленні про дві картини світу – концептуальну та мовну.

У ККС важливе місце посідає простір, у якому містяться численні пов'язані з ним явища. Саме поняття простору і його характеристик експлікується в МКС, де просторові відношення відображені на лексичному, граматичному, прагматичному та дискурсивному рівнях. Просторові моделі нерідко служать джерелом для метафоричних та метонімічних утворень, їх дослідження дозволяє робити висновки про менш наочні та більш абстрактні сутності та відношення в часовій, ментальній, емоційній, соціальній та інших сферах. Просторові відношення в МКС залишають лінгвістам велике поле для експериментів та гіпотез.

Антропоцентричне розуміння мовних явищ передбачає антропоцентричну парадигму їхнього лінгвістичного опису. Простір, який сприймається людиною, має антропоцентричну орієнтацію. "Він формується навколо людини, яка ставить себе в центр мікро- і макрокосмосу" [2, с. 127]. У мові просторові відношення можуть "мати точку відліку як з позиції суб'єкта ситуації, так і з позиції спостерігача, причому обидва простори можуть не збігатися" [1, с. 212]. Через почування і модальнісні відношення людина тісно пов'язана з природою (довкіллям) і світом у найширшому розумінні цього

слова. При цьому світ для неї постає у двох вимірах – реальному (зовнішньому) та ірреальному (внутрішньому).

Що ж має першорядне значення у процесі категоризації простору – зовнішній вид об'єкта (тобто форма) чи його функція та "сутність" (тобто зміст)? Двом конкурентним теоріям щодо категоризації простору в мові відповідають дві гіпотези утворення нових просторових значень – ознакова та функціональна. На вибір форми чи змісту як основи для категоризації простору в мові впливають різні фактори, а саме: ступінь знайомства людини з просторовим об'єктом (чим більше знайома людина з ним, тим більш релевантним є його зміст) та рівень категоризації (форма – на базовому рівні, функція – на суперординарному). Немає сумніву, що змістовність просторових моделей є базою для категоризації простору в мові. Так, для абстрактних просторових понять пріоритетним є зміст, для об'єктів реального світу – форма. Коли дитину чотирьох років питають, що є високим, вона без сумніву називає об'єкти реального світу (*людина, дерево, стовп* тощо). Але на запитання, чи може бути високим *кохання* або *слово*, вона впевнено дає негативну відповідь.

Окрім лінгвістики, питаннями сприйняття, категоризації та опису простору людиною займаються психологія, філософія, семіотика, літературознавство, офтальмологія, оптика, креслення тощо. Простір у науковому розумінні є предметом дослідження математики та фізики. Досягнення теоретиків щодо опису простору можуть з успіхом використовуватися в системах машинного перекладу, штучного інтелекту та інженерії знань, а також при навчанні іноземних мов.

Архаїчне розуміння простору базується на специфічній характеристиці його міфопоетичного сприйняття. Але розвиток людського пізнання поступово привів людей до наочно-чуттєвого сприймання простору, до більш абстрактного та розумово-зорового уявлення. З'явилося узагальнювальне поняття простору, уявлення про його абсолютний та відносний характер, протяжність, безперервність та перервність, обмеженість, нескінченність, його тривимірність, геометричний та топологічний різновид. Почали розрізняти геометричний, географічний, архітектурний, художній простір. На сучасному етапі термін "простір" набув широкого тлумачення та використання для визначення різних сутностей. Так, говорять про земний, повітряний, зоряний, космічний, галактичний, всесвітній, реальний, віртуальний, перцептивний, фізичний, векторний, фазовий, відкритий, евклідовий, інформаційний, образотворчий, міфологічний, інтелектуальний, інтернет-простір тощо. Таке розмаїття видів простору дає підстави стверджувати про формування у межах ККС просторової картини світу (ПКС), яка є системою уявлень, досвіду та знань про простір і просторові відношення. Вона також є результатом людської діяльності та процесів усвідомлення світу крізь просторові площини. ПКС є специфічною, вона сформована на основі уявлень людини, отриманих органами чуття. Світ пізнається органами чуття та уявляється людині у двох площинах: вертикалі та горизонталі. Оцінки, норми, установки людини значною мірою пов'язані з просторовими вимірами, так само як і просторові вимі-

ри конструюються людиною. Як ККС, так і ПКС існують у нації й етносу, а також в окремій людині.

ПКС реалізується у МКС вербальними засобами, що органічно входять у лексичну систему МКС, яка не стільки експлікує екстралінгвальний простір, скільки інтерпретує його. Мова концептуалізує (класифікує, категоризує) просторові поняття зовнішнього світу, вона їх оцінює, є джерелом уявлень про просторові поняття. Уявлення про простір, що формують картину світу, входять у значення слів у "розмитому" вигляді. Людина сприймає їх, не замислюючись. Мова формує (створює) ПКС, тим самим впливаючи на ККС. Використовуючи просторові лексеми зі значеннями, які містять імпліцитні семи, людина приймає погляд на просторовий світ, що міститься в таких значеннях. І навпаки, ті компоненти, що входять у значення слів та висловів із просторовим значенням у формі безпосередніх тверджень, можуть бути предметом дискусії між різними носіями мови. Отже, такі компоненти не входять у загальний фонд уявлень про простір, що є джерелом для МКС.

Володіння мовою передбачає концептуалізацію світу. Але при зіставленні МКС різних народів виявляється значеннєва розбіжність між ними. Це пояснюється особливостями МКС різних народів. Найбільш суттєві для певної мови ідеї про простір закладені у значеннях мовних одиниць і є "ключовими" для розуміння картини світу в цілому.

Мовна репрезентація категорії простору базується на її складному відображенні в людській свідомості, що вбирає в себе як побутове її сприйняття та тлумачення, так і деякі наукові методи, поняття та одиниці, характерні для різних галузей пізнання.

У мовному уявленні виявляються взаємопов'язані типи простору: реальний, перцептивний та концептуальний, фізичний, геометричний, географічний, астрономічний та космічний, абсолютний та відносний, порожній, абстрактний, антропоцентричний, соціальний, міфологічний, художній та поетичний тощо. Якщо ККС містить відносно систематичні елементи наукових знань про простір, які утворюють упорядковану структуру, то у МКС елементи простору складаються в "мозаїчну, фрагментарно заповнювану, принципово незавершену, а інколи й суперечливу мовну картину світу, дуже забарвлену національним колоритом" [4].

Отже, просторовий фрагмент мовної картини світу у свідомості носіїв різних мов матиме різний набір засобів вираження. Екстралінгвістична дійсність, чи культурний простір, складається з певних кодів культури, які виявляються у вигляді "сітки", яку культура "накидає" на навколишнє середовище, членує, категоризує та оцінює його. Культурні коди детермінуються суб'єктивним фактором. Кодування культурного простору має національний характер, тобто є специфічним для кожної національно-культурної спільноти.

Семантика мовної одиниці, що виражає поняття простору та просторових відношень, залежить не тільки від лінгвістичних, а й від енциклопедичних знань, фізичного та інтелектуального досвіду індивіда. На формування просторових значень (як прямих, так і переносних) впливають традиції, природа, ландшафт, освіта, навчання, вікові особливості людини та інші соціальні і моральні фактори. Мовна картина світу формує об'єктивні уявлення про простір.

Таким чином, МКС відображає тип розуміння та сприйняття людиною поняття простору. Вона задає норми поведінки людини, визначає її просторову оцінку світу. Просторові значення складаються у своєрідну систему поглядів, які потім експлікуються в МКС. Отже, МКС не тільки передає повідомлення про просторові уявлення, сформовані ККС, а й внутрішньо організовує те, що належить повідомленню.

Підсумовуючи, можна констатувати, що сутність і специфіка такої складної категорії, як категорія простору, незважаючи на нові наукові відкриття, все ще недоступна для пізнання. У лінгвістиці ця категорія також не має повного й вичерпного пояснення та опису. Наука вносить корективи у схеми розуміння та виміру простору, відкриваються нові його іпостасі. Тому мовне вираження категорії простору повністю не реалізоване в жодній мові, система концептуальних форм вивчення та опису просторових параметрів світу збагачується новими підходами, поняттями, засобами фіксації просторових відношень, тим самим залишаючи лінгвістам необмежену низку питань для досліджень.

1. *Болдырев Н.Н.* Отражение пространства деятеля и пространства наблюдателя в высказывании // Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 1997. 2. *Гак В.Г.* Языковые преобразования. – М., 1998. 3. *Кубрякова Е.С.* Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. 4. *Караулов Ю.Н.* Языковое сознание как процесс. Теоретические предпосылки одного эксперимента. – София, 2001. 5. *Лисиченко Л.А.* Структура мовної картини світу // Мовознавство. – 2004. – № 5-6.

МОРФОЛОГІЯ

Володимир Олексенко
Херсонський державний університет

ВІДАД'ЕКТИВНІ ІМЕННИКИ НА *-ість* ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ОПРЕДМЕТНЕНОГО ЯКІСНОГО СТАНУ

Серед значної частини лексичних одиниць, які за своїм змістом співвідносні з конкретними ознаками, властивостями реальних об'єктів, відприкметникові іменники посідають особливе місце.

Найбільшу кількість деад'єктивних іменників жіночого роду зі значенням опредметненого якісного стану утворено за допомогою словотвірного типу із суфіксом *-ість*, який "через давньоруське посередництво успадкований мовою української народності XIV-XV ст." [3, с. 10].

Упродовж століть інтерес до форманта *-ість* не зникає. Вивченню його на матеріалі загальнолітературної української мови присвячено чимало робіт, зокрема, в історичному аспекті (С. Бевзенко, В. Грещук, Л. Гумецька, С. Самійленко), з боку функціонування у слов'янських мовах [І. Ковалик], словотворення на сучасному етапі (В. Грещук, М. Фащенко, Л. Родніна, В. Пономаренко, О. Микитюк] тощо. Формант *-ість (-ость)* вважають спільнослов'янським, його досліджували і росіяни (Г. Золотова, Є. Ножкіна, В. П'ятницький, Є. Прокопович, В. Степанова, М. Шанський), і білоруси (М. Паўленка, В. Сташайтене).

Значна кількість відад'єктивних утворень із суфіксом *-ість* з'явилася в ХХ ст. Це стало можливим унаслідок розширення кола твірних суфіксальних основ якісних, а також тих відносних прикметників, які, потрапивши в позицію предикатива, зазнали оякіснення, пор.: *граціозність, дитячість, довгастість, інтелектуальність, комфортабельність, мальовничість, минушість, могутність, прогресивність, славетність, старечість, тямущість* [3, с. 10-11].

Відад'єктивні назви якості, утворені за допомогою суфікса *-ість*, характеризуються транспозиційними відношеннями. Іменники на *-ість* створюються за однією словотвірною моделлю "А+S (*-ість*)", відносяться до одного словотвірного типу, характеризуються спільністю частини мови твірної основи (відад'єктивні), суфікса *-ість*, а також словотвірного значення "абстрагована від предмета або властивості чого-небудь ознака" [6, с. 45].

Приєднання транспозиційного іменникового суфікса *-ість* до основи прикметника спричиняє зміну загальнокатегорійного значення, тобто зміну значення атрибутивності на предметність і зміну синтаксичної функції, але лексичне значення при цьому лишається незмінним. Іменники на *-ість* "фактично переймають, засвоюють, відтворюють лексичні значення твірних" [3, с. 13-14].

Переважна більшість іменників на *-ість* успадковує значення твірного прикметника, пор.: *сліпучий* – 'який спіпить очі' (про сонце, світло, блиск тощо) і *сліпучість* – абстрактний іменник до *сліпучий*, напр.: *По небу пливають важкі*

зрзові хмари. *Сліпучі блискавки* полосуєть виднокіл (Ю. Збанацький); Щитів і шкур гарячі плями, *Сліпучість* сонця і списів (Олег Ольжич); *гордий* – 'сповнений особистої гідності, самоповаги' і *гордість* – 'почуття особистої гідності, самоповаги', напр.: *Між усіма бурлаками визначаєся Микола своїм зростом, своїм рівним станом і гордим сміливим поглядом* (І. Нечуй-Левицький); *Він поділяє гордість корифеїв сцени, які виступали не тільки в Полтаві, а й на селах* (І. Пільгук); *майбутній* – 'який настане, буде; прийде-шній' і *майбутність* – 'те, що настане, що станеться, відбудеться з ким-, чим-небудь', напр.: *Ми збирали з сином жолуді дубові, і про день майбутній я казав синкові* (М. Рильський); *Вчили любити тебе, Україно, майбутність твою шанувати* (М. Вінграновський).

Значну частину dead'єктивів жіночого роду із суфіксом -ість становлять ті, які мотивовані якісними прикметниками, що виражають внутрішні якості осіб, предметів (агресивність, дотепність, зливість, міцність, лагідність, мудрість, мокрість, хитрість, хоробрість, кмітливість, скромність, чесність, цупкість); зовнішні ознаки осіб, предметів (асиметричність, багрянність, білість, блідість, громіздкість, горбатість, жовтавість, засмаглість, неохайність, непрозорість, русявість). Порівняно небагато іменників на -ість утворено від основ прикметників, що виражають ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені і функціонують (волокнистість, маслянистість, м'ясистість, крохмалистість, смолистість, цукристість), від прикметників, які передають ознаки за соціальним статусом особи (бідність, безправність, злиденність, знатність, знедоленість, заможність, убогість, самотність) та від тих прикметників, які виражають ознаки за відношенням до часу (безстроковість, вчасність, вічність, довговічність, давність, минулість, майбутність, передчасність, своєчасність, хвилинність).

Поодинокі похідні іменники зафіксовано від прикметників, що виражають ознаки предметів за відношенням до місця (конечність, крайність, піднебенність, суміжність, центральність), за відношенням до того, з чого складаються (виготовлені) предмети (водність, ворсистість, кристалічність), за відношенням до способу виготовлення, приготування (розораність, розрідженість, рубчастість), за відношенням до вікових особливостей особи (дитячість, молодість, старість), за відношенням до призначення (агітаційність, вибуховість, коксівність).

Однак, як зауважує О. Безпояско, не всі якісні прикметники можуть бути переведені шляхом транспозиції до категорії субстантива [1, с. 118], бо міжчастиномовний перехід можливий, коли предикат якості вказує на статичну ознаку (копір, смак, дотик) або внутрішні чи зовнішні особливості, риси суб'єкта, просторові ознаки, пор.: *гордість, грубість, млявість, молодість, мудрість, просторінь, свідомість, скромність, старість, тупість, цинізит, шанобливість*. Напр.: *Виллем в море наше горе, нашу млявість, нашу лінь* (Г. Чупринка); *Цілуй, цілуй, цілуй її, – Знов молодість не буде* (О. Опесь); *Меч Святослава прокладає путі для мудрості ясної Ярослава* (В. Симоненко); *І ось ти у лаві стоїш юнаком На бруку, де тупість і злоба* (О. Ольжич); *Товщина твору є сумнівна цінність – швидше хіба* (С. Васильченко).

У сучасній українській мові відад'єктивні іменники на -ість мотивуються також відносними прикметниками: *байдужість, клятість, лицарість, свинцевість, тактичність, фаховість, шепелявість*. Процес їх утворення скла-

дніший, що зумовлено семантичною природою відносних прикметників. Оскільки вони виражають невласне-ознаку, то обов'язковою умовою утворення від них іменників із семантичною опредметненою якісною стану, є оякнення їхньої невласне-ознаки. Для цього відносний прикметник повинен переміститися в позицію предиката, зазнати оякнення і вже як предикат якісного стану базового речення потрапити в позицію теми та формально-синтаксичну позицію підмета іншого речення, пор.: *синхронний* переказ → Переказ *синхронний* → *Синхронність* переказу вражає присутніх; *науковий* текст → Текст *науковий* → *Науковість* тексту досить очевидна; *байдужа* дочка → Дочка *байдужа* → *Байдужість* доччина дразнила її (І. Нечуй-Левицький).

Слід відзначити, що іменники на -ість, утворені від основ оякнених відносних прикметників, переважають у науковому та публіцистичному стилях [8, с. 140]. Напр.: *З перших днів зародження авіації йшла боротьба за швидкість польоту* (Із журналу); *Розчинність газів у металах збільшується із зростанням парціального тиску* (Із довідника); *Комбінована мінливість пов'язана із виникненням різних поєднань алельних генів (рекомбінацій)* (Із підручника); *Найголовнішим критерієм ефективності роздержавлення догобудів ... є факт переходу догобуду в приватні руки* (Із газети).

Аналогічно утворюються іменники на -ість від основ дієприкметників, які передають ознаку за відношенням до дії. Ця ознака оякнюється, коли дієприкметник потрапляє в позицію предиката, водночас відбувається нейтралізація граматичних рис дієслова, пор.: *освічена* людина → Людина *освічена* → *Освіченість* людини впадає в око. У ролі твірних основ можуть уживатися як власне-дієприкметники, переважно пасивного стану, так і ад'єктивовані дієприкметники активного й пасивного стану, пор.: *відточеність* фрази, *в'ялість* трави, *родючість* ґрунтів, *сипучість* речовини, *стиглість* плодів, *урівноваженість* природи.

В. Виноградов вважав, що іменники на -ість утворюються від тих дієприкметників, які поєднують дієслівні і якісно-прикметникові значення, але вони переймають тільки оякнені значення, генетично й функціонально вторинні, похідні щодо головного, дієприкметникового [2, с. 230].

За структурною ознакою основи якісних і відносних прикметників, як відомо, поділяють на дві групи: непохідні й похідні. Серед похідних переважають суфіксальні основи, утворені за допомогою таких суфіксів, як -н- (*міцний* – *міцність*, *складний* – *складність*), -к-/-ок (*високий* – *високість*, *в'язкий* – *в'язкість*, *їдкий* – *їдкість*), -уват-(-юват-) (*гіркуватий* – *гіркуватість*), -ав-(-яв-) (*жовтавий* – *жовтавість*, *тужавий* – *тужавість*), -ист-/-іст- (*вибоїстий* – *вибоїстість*, *плямистий* – *плямистість*), -ов- (*науковий* – *науковість*), -ян- (*людяний* – *людяність*), -ськ- (*український* – *українськість*) та ін.

Друге місце посідають якісні та відносні прикметники, утворені префіксально-суфіксальним способом, пор.: *безмежний* – *безмежність*, *безцінний* – *безцінність*, *надмірний* – *надмірність*, *продовгуватий* – *продовгуватість*.

Третій тип похідних прикметникових основ, від яких утворюються іменники на -ість, становлять складні основи прикметників, пор.: *багатодітний* – *багатодітність*, *благоприсойний* – *благоприсойність*, *діездатний* – *діездатність*, *великодушний* – *великодушність*, *глибокодумний* – *глибокодумність*, *дружелюбний* – *дружелюбність*.

Суфікс *-ість* у цих іменниках тяжіє до моносемічності і стає основним засобом вираження якості [3, с. 10], пор.: *життєрадісний* – 'який любить життя, завжди радісний; веселий' → *життєрадісність* – 'властивість і стан за значенням *життєрадісний*', напр.: *Здавалось, ось зараз з густих кущів виїде у вишиваній сорочці молода, красива, життєрадісна Мар'яна* (І. Шиян); *Виїшовши на волю на двадцять четвертому році життя, людиною дорослою, з визначеним уже характером, він не втратив своєї природної веселості і життєрадісності* (П. Колесник).

Іменники на *-ість*, що пов'язані з багатозначними складними прикметниками, засвоюють переважно тільки їхні переносні або термінологічні значення. Наприклад, іменник *далекосяжність* перейняв друге, переносне, значення прикметника *далекосяжний* (перен.) – 'розрахований на далеке майбутнє; який відображає далеку перспективу'.

Необхідність утворення термінів нерідко є першопричиною, яка сприяє продуктивному формуванню на основі складних прикметників іменників на *-ість*: *далекобійність, далекоглядність, жаростійкість, жаротривкість, життєздатність, малорухомість, холодостійкість*. Значення складних прикметників, що мотивують іменники на *-ість* зі значенням опредметненого якісного стану, Н. Клименко витлумачує через формулу перифрази 'здатний + дієслово', яка у процесі деривації згортається в іменник-комполит: *малорухливий* – 'який рухається повільно; повільний' → *малорухливість*; *малорухомий* – 'який має обмежену здатність рухатися' → *малорухомість*; *дієздатний* – 'здатний до дії, діяльності' → *дієздатність*.

Значну частину іменників на *-ість* становлять ті, які мотивовані складними прикметниками, що мають у своїй структурі неозначено-кількісний або кількісний числівник. Ці складні прикметники, числівниковий компонент яких виражає неозначену кількість, частіше виступають твірними для іменників на *-ість* зі значенням опредметненого якісного стану порівняно з тими прикметниками, числівниковий компонент яких передає точну кількість. Значення неозначеної кількості виражають іменникові утворення на зразок 'багато + *-ість*' (*багатодітність, багатослівність, багатопредметність, багатобарвність, багатоколірність, багатоводність, багатоплідність*) або 'мало + *-ість*' (*малограмотність, малорухомість, малорухливість*).

Від складних прикметників, числівниковий компонент яких позначає точну кількість, іменники із суфіксом *-ість* майже не утворюються, пор.: *одноколірний, триколірний; одноактний, трьохактний; одnodенний, дводенний*. Вони можуть утворюватися лише від складних прикметників з компонентом одно-, який підкреслює однаковість якості, пор.: *однорідний* → *однорідність, одноплановий* → *одноплановість, однотипний* → *однотипність*.

Н. Клименко виділяє дві умови, які полегшують творення іменників-деад'єктивів із значенням опредметненого якісного стану: 1) метафоризацію; 2) спеціалізацію значень [5, с. 142]. Переносне значення, з'являючись у семантиці прикметника, уможлиблює творення абстрактних іменників. Пор.: *односторонній* – 1) 'який має одну лицову, а другу виворітну сторони (про тканину і т. ін.)'; 2) 'який міститься тільки з одного боку чого небудь, охоплює тільки один бік чогось'; 3) 'який здійснюється тільки однією стороною або особою без погодження, домовленості з іншою (іншими)'; 4) те саме, що *одно-*

бічний – 'який має лише один робочий бік (про інструмент, механізм і т. ін.)'; 5) перен. 'вузький, обмежений (про діяльність, інтереси і т. ін.)'.

З п'яти лексичних значень прикметника *односторонній* тільки одне, п'яте, переносне. Саме воно й мотивує іменник *односторонність*, напр.: *Комплексна механізація і автоматизація виробництва звільняє діяльність людей фізичної праці від односторонності, дедалі більше наповнює її інтелектуальним змістом* (Із журналу). Прикметник *однобічний* має три лексичних значення, одне з них переносне – 'вузький, обмежений (про діяльність, інтереси, виховання)', напр.: *Багато в чому Ольга була ще дуже наївною дівчиною, але та наївність постала внаслідок однобічного виховання, непрактичності, відірваності від життя* (П. Колесник). Воно мотивує іменник *однобічність* – властивість за значенням *однобічний*, напр.: *Всією своєю творчістю він* (Т. Шевченко) *ясно показав однобічність панського уявлення про народну пісню і про фольклор як про ніжну гармонію* (Із підручника).

Складні прикметники з термінологічним значенням легко трансформуються в іменники на -ість, напр.: *одновалентний* (хім.) → *одновалентність*; *одноголосний* (муз.) → *одноголосність*; *одnodольний* (бот.) → *одnodольність*; *однонасінний* (бот.) → *однонасінність*; *одностатевий* (бот.) → *одностатевість*; *одночастинний* (муз.) → *одночастинність*.

Характерно, що прикметник *одноголосний* у першому своєму значенні тожний адективу *одноголосий*. Друге значення цього прикметника 'одностайно схвалений, прийнятий усіма присутніми (про рішення, ухвалу і т. ін.)' підкреслює не кількісну, а якісну тожність ознак, яка абстрагувалася в іменник *одноголосність*, напр.: *Система дійсної одноголосності повинна бути проведена в організації промисловості зверху донизу* (Із журналу). Однак цього не можна сказати про прикметники *двоголосий* 'який звучить двома голосами або співаться на два голоси' (з таким самим значенням вживається прикметник *двоголосний*), *триголосий* (*триголосний*) 'який виконують у три голоси; призначений для трьох голосів', від яких іменники на -ість не утворюються.

Ряд відад'єктивів на -ість на основі значення опредметненого якісного стану розвинув суто предметні значення, зокрема особи (*бездарність, знаменитість, індивідуальність*), місця, простору (*високість, глибокість, крайність, нерівність, опуклість, похилість, суміжність*), віку, періоду в житті людини (*зрілість, старість, юність*), явища (*рідкість*), титулу (*величність, милість, світлість*), збірності (*античність, молодість, старожитність*) тощо [4, с. 76]. Проте ці значення є для суфікса -ість вторинними, периферійними. Він формує ядро словотвірної категорії опредметненого якісного стану, а також віддалену периферію словотвірних категорій носія стану, локатива, збірності та ін.

Чимало твірних прикметників об'єднує різні за своїми функціонально-стилістичними особливостями значення (ЛСВ): стилістично нейтральні і стилістично марковані, а також діалектні, застарілі тощо. Функціонально-стилістична диференціація значень зумовлює різну участь лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) того чи іншого прикметника у творенні відад'єктивів на -ість. Найобмеженіше вони утворюються на рівні стилістично маркованих ЛСВ через семантико-стилістичну несумісність між стилістичною зниженістю його значення і книжним характером утворень на -ість.

Серед іменників на *-ість* виділяються моносемічні й полісемічні утворення. Однофункціональні деад'єктиви характерезуються і найбільшою різноманітністю семантико-функціональних відношень компонентів.

Похідні іменники із суфіксом *-ість* – це переважно утворення книжного характеру. Так, іменник *добрість*, як показують матеріали Лексичної картотеки української мови, в художній літературі XIX ст. вживався значно частіше, ніж іменник *доброта*, напр.: *Не квасить Добрість губ, бо із її очей Палає ласка до людей* (П. Гулак-Артемовський); *Добрість і тиخість вдачі світилися в її ясных оченятах* (І. Нечуй-Левицький). У мові сучасної української белетристики більш уживаним є іменник *доброта*, напр.: *Людина насамперед має бути доброю і виколисувати доброту треба з дитинства* (І. Цюпа); *Сонечком повити теплі руки. Очі у ласкавій доброти* (А. Малишко).

Спільноосновні моносемічні похідні у двослівному ряді розрізняються функціонально-стилістичними особливостями. Відмінність між полісемічними іменниками двослівної пари, зауважує В. Грещук, полягає в кількості лексико-семантичних варіантів, їхньому місці й ролі в семантичних структурах, а вже потім у функціонально-стилістичних особливостях [4, с. 158-159]. Слід зауважити, що серед таких пар слів іноді трапляються іменники з однаковими лексичними значеннями та однаковим розташуванням лексико-семантичних варіантів у семантичних структурах слів. Наприклад, іменники *вільгість* і *вільгота* мають значення 'вогість', 'волога'; пор.: *...чутти, як знадвору по шибках перекочуються краплини вільгости* (М. Стельмах); *Ольга затрималась біля вікна, вбираючи в себе вільготу осінньої ночі* (Ю. Смолич). Відмінність між цими похідними полягає лише в тому, що іменник *вільгість* порівняно рідко вживається зі значенням 'вогість'.

У двослівній парі досить часто одне з похідних слів є однозначним, а інше – багатозначним. Лексико-семантичні стосунки між такими утвореннями подібні до тих, у яких перебувають полісемічні слова, напр.: *біднота* – 'матеріальна незабезпеченість, нестатки, брак засобів до існування, убогість', пор.: *І бідному часом буває, що він забуває своєю бідноту* (Панас Мирний); *бідність* з таким самим значенням, напр.: *І бідність, і багатство не дають спати* (М. Стельмах). Іменник *бідність* має й інші, вторинні, значення, пор.: *Ця кімната вразила бідністю обстановки* (А. Хижняк); *Експерименти показали, ...що у людей, які перебувають в умовах бідності подразників, змінюється настрій, розвивається втома, напруженість* (Із газети).

Однозначні іменники багатослівного ряду розрізняються між собою функціонально-стилістичними особливостями, напр.: *білість* – абстрактний іменник до *білий* у значенні 'який має колір крейди, молока, снігу; протилежне чорний': *В небі високім проходить, безмарними зримиї ночами, Шлях, що за білість свою споконвіку зоветься Молочним* (М. Зеров); *білизна* – 'білість': *Білизна снігів від сонця, що підводилось з-за гір, З незвичності засліплювала зір* (О. Підсуха). Відмінність між похідними *білість*, *білизна* виявляється в стилістичному забарвленні (*білість* – іменник книжного характеру).

У сучасній українській мові вживаються також іменники на *-ість*, утворені від прикметників співвідносної міри якості предмета із семою інтенсивності: *вищий* – *вищість*, *нижчий* – *нижчість*. Категорія співвідносної міри якості, репрезентована в прикметнику за допомогою форм ступенів порівняння, які визначають статус якості прикметника, вносить певні обмеження на словотвірному рівні: під час перенесення цієї якості в слова, що належать до інших частин мови [7, с. 27].

Відкомпаративних іменників на *-ість*, що співвідносяться з твірними прикметниками як вирази однебіжності предметного стану, тобто як синтаксичні деривати, в українській мові мало. Крім того, вони корелюють із ними лише в межах переносного значення, що має оцінний характер; прямі та інші лексичні значення компаративів не можуть транспонуватися у відкомпаративні іменники на *-ість*. Так, наприклад, із шести лексичних значень, які виражає *вищий* як компаратив прикметника *високий*, лише одне, оцінне, засвоює відкомпаратив *вищість*, вказуючи на наявність кращих рис, якостей, перевагу в чомусь порівняно з ким- або чим-небудь, пор.: *Йон з почиттям власної вищості звернувся до Гашиці: – А знаєш ти, що таке присяга?* (М. Коцюбинський).

Кілька відкомпаративних іменників на *-ість* (*більшість*, *меншість*, *першість* і под.) співвідносяться зі своїми твірними компаративами як лексичні, а не синтаксичні деривати, бо вони втратили значення співвідносної міри якості. Так, зокрема, відприкметникові іменники *більшість* і *меншість* передають абстрактно-кількісне значення: менша (більша) частина, кількість якогось цілого, певної групи, пор.: *Вийшовши на битий шлях, ... вони розділилися: меншість подалась до Печерського, а більшість – до Дніпра* (З. Тулуб). Лише оказіонально в межах значень 'відсутність внутрішньої (розумової) глибини' та 'невисоке суспільне (службове) становище' іменник *меншість* може корелювати з компаративом *менший* як синтаксичний дериват, тобто як виразник якісного стану, пор.: *За своїм службовим становищем він менший за жінку → Меншість за службовим становищем гнітила його → Він відчув свою меншість перед жінкою.*

Отже, відад'єктивні іменники жіночого роду з формантом *-ість* зі значенням предметного стану становлять значну групу утворень у сучасній українській літературній мові.

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К., 1987. 2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов / Отв. ред. Г.А. Золотова. – 3-е изд., испр. – М., 1986. 3. Грещук В.В. Словообразовательная и лексико-семантическая структура украинских деадъективов на *-ість*, *-ство*, *-ота*, *-ина*, *-изна*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Киевск. гос. пед. ин-т. – К., 1979. 4. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. 5. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. 6. Ковалик І.І. Словотворча категорія абстрактних понять у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1963. 7. Мойсієнко А.К. Відкомпаративні іменники в українській мові // Українське мовознавство. – 1982. – № 10. 8. Русский язык и советское общество // Словообразование современного русского литературного языка / Под ред. М.В. Панова. – М., 1968.

Ірина Козленко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЛІНІЙНІ ЗМІНИ У СЛОВОФОРМАХ І СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА

За широкого розуміння морфології, крім чергувань, до системи морфологічних засобів зараховують також усічення, накладання, нарощення (ін-

терфіксацію) [9, с. 54-82]. У такому випадку чергування зазвичай вважають парадигматичним і синтагматичним явищем, інші засоби – лише синтагматичними явищами. С. Толстая звертає увагу на те, що нелінійні й лінійні зміни спроектовані на різні об'єкти: чергування відбуваються в морфемі, а всі інші зміни – в основі, яка в такий спосіб набуває свого морфонологічного оформлення [23, с. 70].

Справді, об'єктом чергування є морфема. Що ж до інших змін, то вони можливі і в основі, і в морфемі (*мес-ти* – *мі#-в-ø*, *с'іс-ти* – *с'і#-в-ø*; *газ-ува-ти* – *газ-у##ї-у*, *стук-ну-ти* – *стук-н#-и*), тому, залежно від аспекту дослідження, можуть мати, на наше переконання, відповідне трактування.

У процесі словозміни українського дієслова традиційно визнавані три види лінійних змін, що відбуваються в основі: 1) усичення (*каза-ти* – *каж#-у*, *ходи-ти* – *ход#-иш*); 2) нарощення (*бува-ти* – *бувай-е*, *зелені-ти* – *зеленій-ут*) і 3) усичення з наступним нарощенням (*телефонува-ти* – *телефону##ї-у*).

За традиційно прийнятої структури дієслівних словоформ усі вони мають кількісно і якісно відмінну структуру – R-S-S; R-S-F; R-S-S-F:

R	S інфінітива	S формозмінна функція	F словозмінна функція
чит-	-а-	-ти-	-?
чит-	-а-	-л-	-а
чит-	-а-	-ти-	-му
чит-	-ай-	-?-	-у
чит-	-ай-	-?-	-ø

Лінійні перетворення, на нашу думку, відбуваються не в основі, а в дієслівній словоформі, які можна аргументувати, спираючись на структурну уніфікованість дієслівних словоформ, що у свою чергу базується на позиції одноосновності дієслова [10, с. 146-143; 23, с. 61-69; 11, с. 48-52], а також сучасного розуміння флексії (флексеми) [16, с. 15-16; 12, с. 31-48]. Відповідно до структурної уніфікованості словоформ кількість структурних елементів в усіх словоформах має бути однаковою:

Основа (R+S _{INF})	Флексема		Основа (R+S _{INF})	Флексема		Основа (R+S _{INF})	Флексема	
	час спосіб	особа число		час спосіб	особа число		час спосіб	особа число
чит-а-	-ти-	-ø	каз-а-	-ти-	-ø	буд-ува-	-ти-	-ø
чит-а-	-в-	-ø	каз-а-	-в-	-ø	буд-ува-	-в-	-ø
чит-а-	-й ₁ -	-у	каж-(-а- -#)-ø ₁ -	-ø ₁ -	-у	буд-у##-	-й ₁ -	-у
чит-а-	-й ₂ -	-ø	каж-(-а- -#)-ø ₂ -	-ø ₂ -	-и	буд-у##-	-й ₂ -	-ø
чит-а-	-ти-	-му	каз-а-	-ти-	-му	буд-ува-	-ти-	-му

Така структурованість дієслова не є загальнопринятною. Зазвичай /й/ вважають належною основоформі, а не флексії [3, с. 273-278; 24, с. 161-172], у якій вона є нарощеною чита+й-у [15] або усиченою чита(й – #)-у [26]. Однак не можна не помітити, що в словозміні дієслова /й/ має цілком визначене значення: -й₁- є показником неминувлого часу, -й₂- – наказового способу, що є значеннями граматичними, а отже мають бути віднесені до флексеми, функція якої утворювати словоформи однієї лексики. Пропонована структурованість дієслова, на наш погляд, має певні переваги, тому що, по-перше, збері-

гає структурну єдність усіх особових дієслівних форм, по-друге, формалізує засоби вираження граматичних значень часу і способу й, по-третє, корелює з графічно вираженою флексією. Будучи компонентом флексеми, /й/ не є ні нарощеною, ні усиченою. У дієслівних словоформах -й- є повноцінною морфемою, за якою в системі мови закріплене граматичне значення і яка виконує подібно до -в-/-л-/-о- та -ти- формозміну функцію. Визнає морфемний статус -й- (щоправда, як кінцевого суфікса основи) М. Муравицька [17, с. 209].

Дієслова з іншими тематичними суфіксами основи мають подібну структуру:

Основа (R+S _{INF})	Флексема		Основа (R+S _{INF})	Флексема		Основа (R+S _{INF})	Флексема	
	час спосіб	особа число		час спосіб	особа число		час спосіб	особа число
зна-ва-	-ти-	-о	сив-і-	-ти-	-о	крик-ну-	-ти-	-о
зна-ва-	-в-	-о	сив-і-	-в-	-о	крик-ну-	-в-	-о
зна-(ва-#)-о-	-й ₁ -	-у	сив-і-	-й ₁ -	-у	крик-н#-	-о ₁ -	-у
зна-ва-	-й ₂ -	-о	сив-і-	-й ₂ -	-о	крик-н#-	-о ₂ -	-и
зна-ва-	-ти-	-му	сив-і-	-ти-	-му			

Така сегментація дієслова вносить свої корективи в розуміння морфології дієслова, зокрема в інтерпретацію лінійних морфологічних явищ. Обсяг лінійних явищ звужується до усичення основи як регулярного морфологічного явища, що відбувається послідовно й прогнозовано. Нерегулярними, неспідовними і непрогнозованими у процесі словозміни є інші лінійні явища – нарощення й усичення з наступним нарощенням.

Усичення. Глибина усичення основи сягає мінімум однієї (/с, і, и, а, о, у/), максимум двох – 'сонорна + /а/ або /у/' (/ва, йа, н'а, ну/) фонем. Усичення як морфологічне явище відбувається в основі як основній словозмінній одиниці. Що ж до свого морфемного статусу, як помітив І. Улуханов, усикаються можуть як морфеми, так і окремі фонемні [25, с. 95-113]. Характерно, що процеси словозміни і словотворення мають певні відмінності щодо глибини й відповідно морфемного статусу усичення (якщо є ця зміна). Однофонемні морфеми усикаються в обох процесах (рев-і- – рев-#-о-у і рев-#-ун-о; твор-и- – твор'-#-о-у і твор'-#-ін'н'-а; плак-а- – плач-#-о-у і плач-#-о-о). Трифонемні морфеми усикаються завжди (немає жодного винятку) у процесі словозміни лише частково (абон-ува- –абон-у##-й-у, звіт-ува- – звіт-у##-й-у, ратифік-ува- – ратифік-у##-й-у, парубк-ува- – парубк-у##-й-у), а в процесі словотворення – звичайно повністю, тобто усичення знає морфема в цілому (абон-ува- – абон-###-ент-о, звіт-ува- – звіт-###-о-о, ратифік-ува- – ратифік-###-ац'ій-а).

У двофонемних морфемах, якими є -ну- та -ва-, процес усичення не є таким однозначним, як в одно- і трифонемних. Фіналь основи -ва-, що збігається з суфіксом, усикається повністю /ва – ##/ (загра-ва- – загра-##-й-у, наста-ва-ти-о – наста-##-й-е). Фіналь основи -ну-, що також має статус морфеми, зазвичай є усиченою за рахунок однієї фонемі /у – #/ (усу-ну- – усун-#-о-у...-о-ут', усун-#-о-о...-о-те й усун-#-ен-ий). Однак в обмеженій частині дієслів, а також в іншій граматичній позиції усикається в цілому (засмаг-ну- – засмаг-##-о-о, мерз-ну- – мерз-##-о-о).

Усичення сегментів, що мають морфемний статус, може бути субститутивне або несубститутивне [25, с. 95-113]. Усичення основ на -а-, -и-, -і-,

-ва-, -ну- у процесі словозміни дієслів завжди є несубститутивним (при словотворенні може бути і субститутивним), тобто на місці усиченого суфікса не з'являється інша фонемно виражена морфема, а тому й виникає потреба в уведенні нульового суфікса для збереження структурної єдності словформ (плак-а- – плач-ø-ø-у, твор-и- – твор-ø-ø-у, рев-и- – рев-ø-ø-у, загра-ва- – загра-ø-й-у, засмаг-ну- – засмаг-ø-ø-ø).

Дієслів з основами, що не мають матеріально вираженого тематичного суфікса, небагато (3,4 % від усіх дієслів), однак морфологічно вони надзвичайно різноманітні, що є віддзеркаленням їхньої давності й наслідком нашарування різночасових змін у процесі історичної еволюції. Такі дієслова завжди спричиняли і спричиняють певні труднощі, оскільки вони не "вкладаються" в загальні схеми або моделі словозмінної формалізації. Існує думка, що ці слова необхідно задавати списком і розглядати їх як одиничне явище [6, с. 15; 17, с. 142-143]. Така позиція слушна, адже в будь-якій мові є загальні закономірності, однак можливі й окремі винятки із них. До винятків можна віднести основи з фіналами: -да-ø-, ¹-жа-ø- ('тиснути'), ²-жа-ø- ('зрізати'), -ма-ø-, -мйа-ø-, -йн'а-ø-, -т'а-ø-; -би-ø-, ¹-ви-ø- ('скиглити'), ²-ви-ø- ('плести, зивати'), -пи-ø-, -ли-ø-, -ми-ø-, -ри-ø-, -бри-ø-, -кри-ø-; -бу-ø-, -ду-ø-, -чу-ø-; -і-ø-. Частина з них має уніфіковану стандартну структуру словформ: -ма-ø-; -чу-ø-, -ду-ø-; ¹-ви-ø-, -ми-ø-, -ли-ø-, -ри-ø-, -бри-ø-, -кри-ø- (таку саму, як -чит-а-):

Основа (R+S _{INF})	Флексема		Основа (R+S _{INF})	Флексема	
	час спосіб	особа число		час спосіб	особа число
чит-а-	-ти-	-ø	ма-ø-	-ти-	-ø
чит-а-	-в-	-ø	ма-ø-	-в-	-ø
чит-а-	-й ₁ -	-у	ма-ø-	-й ₁ -	-у
чит-а-	-й ₂ -	-ø	ма-ø-	-й ₂ -	-ø
чит-а-	-ти-	-му	ма-ø-	-ти-	-му

Уніфікована структурованість основ би-ø-, -пи-ø-, ²-ви-ø- ('плести, зивати') порушується усиченням в основоформах неминувлого часу /и – #/:

Основа (R+S _{INF})	Флексема		Основа (R+S _{INF})	Флексема	
	час спосіб	особа число		час спосіб	особа число
би-ø-	-ти-	-ø	² ви-ø-	-ти-	-ø
би-ø-	-в-	-ø	ви-ø-	-в-	-ø
б#-ø-	-й ₁ -	-у	в#-ø-	-й ₁ -	-у
би-ø-	-й ₂ -	-ø	ви-ø-	-й ₂ -	-ø
би-ø-	-ти-	-му	ви-ø-	-ти-	-му

Традиційно зміни би-ø- – бй-у, пи-ø- – пй-у, ви-ø- – вй-у трактують як "чисті" чергування /б – бй/, /п – пй/, /в – вй/ на тій підставі, що такі комплексні морфологічні явища виявляють паралельність до "простих" чергувань в ідентичних морфологічних контекстах [5, с. 574; 9, с. 64]. В. Касевич вважає, що в цих основоформах відбувається чергування, яке виражається в "консонантизації голосного" [9, с. 39]. Розглядаючи подібні слова на матеріалі ро-

сійської мови, О. Реформатський обстоє відсутність чергування "и слогового" з йотом, мотивуючи тим, що /и/ у словах *бити, пити, вити* виступає як тематична голосна [20, с. 39]. До такого ж висновку приходять Д. Уорт, використовуючи для аналізу основи, записані в глибокій морфонологічній формі [4, с. 76-84]. Важко погодитися з такою думкою, адже тематична голосна -и- є показником дієслів II дієвідміни, а *бити, пити, вити* належать до I дієвідміни. Так само здається неправомірною сама постановка питання у фонетичних і граматичних працях про чергування однієї фонемі з двома /б – бй/, /п – пй/, /в – вй/, /м – мй/, /ф – фй/. На наш погляд, одна фонема може чергуватися лише з однією фонемою. Аналіз цього й інших історичних чергувань дає підстави для такого висновку: зникнення /и/ пов'язане із занепадом редукованих [ї], [ь] (які не мали самостійного фонологічного значення, а були позиційними варіантами фонем /ь/, /ь/) у слабкій позиції: б'йу → б_йу, п'йу → п_йу. У сильній позиції редуковані вокалізувалися: б'йь → бий, п'йь → пий. Тому з урахуванням усіх аргументів морфонологічні явища з погляду синхронії можна означити як усічення /и/ в корені: *би-ти-ø* – б#-й-у, *пи-ти-ø* – п#-й-у. Питання про віднесеність -й- теоретично, очевидно, можна розв'язати і на користь основи, і на користь флексеми. Структурно-семантична уніфікованість зі словоформами інших дієслів, а також основоформами наказового способу дозволяє вважати -й- компонентом флексеми: *би-ø-ти-ø* – б#-ø-й₁-у, *би-ø-й₂-ø*; *пи-ø-ти-ø* – п#-ø-й₁-у, *пи-ø-й₂-ø*; *в#-ø-й₁-у*, *ви-ø-ти-ø* – *ви-ø-й₂-ø*.

Фіналь основи з кінцевою кореня /с/ і структурним суфіксом -ø- зазвичай втрачає /с – #/ в основоформах минулого часу (*брес-ø-ти-ø* – бр'і#-ø-в-ø; *плес-ø-ти-ø* – пл'і#-ø-в-ø; *пйас-ø-ти-ø* – пйа#-ø-в-ø). Як виняток, можливе усічення двох серединних фонем /йа – #/ (*пйас-ø-ти-ø* – п##н-ø-у).

Отже, усічення як морфонологічний засіб поєднання основи дієслова з її флексемою виявляє таку закономірність:

1. Максимальна глибина усічення у процесі словозміни сягає лише двох фонем. Закономірним і передбачуваним є усічення однієї голосної фонемі /і, и, а, о, у/ та сполуки фонем /ва/. Усічення однієї приголосної /с/ чи двох /йа, ну/ обмежене окремими непохідними основами.

2. Морфонологічне усічення може мати морфемні межі фінальних суфіксів основи (-і-, -и-, -а-, -ва-, -ну-), на місці яких у структурі словоформ виступає нульовий суфікс. Неморфемним є усічення фіналі двох суфіксів основи (-у/ва – ##/-, -н/у – #/-); фіналі кореня (/с – #/, /о – #/, /и – #/); середини кореня (/йа – #/).

3. Усічення як морфонологічне явище вирізняється тим, що звичайно закріплене за позиціями окремих підпарадигм у цілому – від однієї до двох. Усічення фіналі основи -а-, -и-, -і-, -н/у – #/-, -у/ва – #/- та середини кореня /йа – #/ є показником основоформ неминувлого часу та наказового способу; усічення фіналі основи -ва- й фіналі кореня /и – #/ – основоформ лише підпарадигми неминувлого часу; усічення фіналі основи -ну- й фіналі кореня /с – #/ – показником минулого часу.

Усього 11 непохідних основ (-да-ø-, ¹-жа-ø-, ²-жа-ø-, -т'а-ø-, -мйа-ø-, -йн'а-ø-, ²-ви-ø-, -ли-ø-, бу-ø-, ду-ø-, -і-ø-) дещо вирізняються за своїми морфонологічними особливостями й тому потребують докладнішого розгляду.

Усічення і нарощення залежно від кількісно-якісних параметрів охоплюваних ними лексем є продуктивним або непродуктивним. Продуктивними ці

явища є у кількісно наповненій групі дієслів з основою на 'губна-и-'; непродутивними – у 8 непохідних основах: -сип-а-, ¹-жа-о-, ²-жа-о-, -т'а-о-, ду-о-, -й'н'а-о-, -м'я-о-, -ли-о-.

Морфологічна характеристика фінали основи 'губна-и-' за відповідних граматичних умов програмує після усичення /-и- #/ появу /л'/. Натомість нетиповим для морфології основ 'губна-а-' є усичення /а #/ з наступним нарощенням /л' / і /л/: сип#л'-у, -ут'; сип#л'-еш, -е, -емо, -ете.

Основа (R+S _{INF})	Флексема		Основа (R+S _{INF})	Флексема		Основа (R+S _{INF})	Флексема	
	час спосіб	особа число		час спосіб	особа число		час спосіб	особа число
топ-и-	-ти-	-о	сип-а-	-ти-	-о	ли-о-	-ти-	-о
топ-и-	-в-	-о	сип-а-	-в-	-о	ли-о-	-в-	-о
топ-(и #)л'	-о ₁ -	-у, -ат'	сип-(а #)л'	-о ₁ -	-у, -ут'	л(и #)л'-о-	-о ₁ -	-у
топ-(и #)-	-о ₂ -	-и	сип-(а #)л	-о ₁ -	-еш, -е	ли-о-	-й ₂ -	-о
топ-и-	-ти-	-му	сип-(а #)-	-о ₂ -	-о	ли-о-	-ти-	-му
топ-и-	-ти-	-му	сип-а-	-ти-	-му			

Традиційно зміну в основі визначають як чергування однієї фонемі з двома /б – бл' /, /п – пл' /, /в – вл' /, /м – мл' /, /ф – фл' /. Аналізуючи це явище з погляду синхронії, М. Кравченко вважає, що в основоформах типу *ваб-и-ти-о* – *ваб-(и #)л'-у*, *ваб-(и #)л'-ат'* /л' / є нарощеною [13, с. 14]. Ф. Буслаєв поділяв слово *люблю* на морфемі, виокремлюючи -л-: люб-л-ю [2, с. 317].

Так само, хоч і з певними особливостями, можна розглядати морфологічні явища у варіантах основи дієслова *литу*. Історичні процеси, як і в *бити*, *пити*, *вити*, пов'язані із занепадом редукованої /ь/: *льйу* → *л_йу* → *л'_йу* → *л'_л_у*. Але, на відміну від основ, де /й' / опинилася після губних, що не вело до подальших змін, /й' / після передньоязикових асимілювалася й розглядається як чергування однієї передньоязикової фонемі з двома. Насправді ж відбулося чергування /й – л' /, не пояснюване в синхронії. Тому з погляду синхронії фонемний вигляд основи *ли-*, вважаємо, зазнає усичення /л' / й нарощення однофонемного кореня за рахунок /л'/: *ли-о-ти-о* – *л'##л'-о-о-у*, *ли-о-й'-о*. Т. Попова, аналізуючи морфологічні явища в системі словозміни іменника з урахуванням синхронічного аналізу синтагматичних можливостей звукових одиниць сучасної української літературної мови, доходить подібного висновку [21, с. 53-54].

Щодо морфологічних явищ в основоформах ²*жа-о- – жн-о-о-у*, *жн'-о-о-ім'*; ¹*жа-о- – жм-о-о-у*, *жм'-о-о-ім'*; *л'а-о- – тн'-о-о-у*, *тн'-о-о-ім'*; *ду-о- – дм'-о-о-у*, *дм'-о-о-и*; *й'н'а-о- – йм'-о-о-у*, *йм'-о-о-ім'*, *м'я-о- – мн'-о-о-у*, *мн'-о-о-ім'*, *роз'їп'а-о- – роз'їп'н'-о-о-у*, *роз'їп'н'-о-о-ім'* вчені висловлювали й висловлюють різні міркування.

Основа (R+S _{INF})	Флексема		Основа (R+S _{INF})	Флексема	
	час спосіб	особа число		час спосіб	особа число
¹ -жа-о-, -ду-о-	-ти-	-о	² -жа-о-, -т'а-о-, -м'я-о-	-ти-	-о
¹ -жа-о-	-в-	-о	² -жа-о-	-в-	-о
¹ -ж(а #)м-о-	-о ₁ -	-у, -ут'	² -ж#н-о-, -м##н-о-	-о ₁ -	-у, -ут'
¹ -ж(а #)м-о-	-о ₂ -	-и	² -ж#н-о-, -м##н-о-	-о ₂ -	-и
¹ -жа-о-	-ти-	-му	² -жа-о-	-ти-	-му

В. Русанівський зміни у варіантах цих основ визначає як зникнення головної кореня при приєднанні суфікса *-у/-е* й виникнення на її місці кореневої приголосної */н/* [22, с. 315-316], тобто чергування голосної */а/* з приголосною */н/*. Такої ж думки – про рідкісне чергування в дієслівних основах голосної */а/* з приголосною */м/* – дотримується С. Бернштейн: "... широко подані у слов'янських мовах чергування голосних з приголосними: *жать – жну, мять – мну*" [1, с. 45].

Категорично не згоден із цим О. Реформатський, вважаючи, що */а/* перед *-ть* інфінітива перестала бути кореневою й перетворилася на тематичну голосну, яка відіграє у формозміні дієслова таку ж роль, як *-а-* в *игр-а-* або *-е-* в *бел-е-*, і, як і в дієсловах *играть* і *белеть*, в дієслові *жати* й подібних відбувається усичення */а/* [20, с. 90]. Не цілком поділяючи погляд О. Реформатського на перехід */а/* з кореневої голосної в тематичну, справді, вважаємо цілком виправданим розглядати в цих словах усичення голосної */а/* з наступним нарощенням до однофонежного кореня */м/*, */н/*. Тим більше, що в українській мові є дієслова, в основах яких у подібних фонологічних і морфологічних умовах */а/* чергується з */і/*: *від'-н'а-Ѡ-ти-Ѡ – від'-н'ім-Ѡ-Ѡ-у*). Немає жодних очевидних із сучасного стану мови підстав для пояснення, чому в словах типу *в-з'а-Ѡ-ти-Ѡ – в-з'м-Ѡ-Ѡ-у*, *м'а-Ѡ-ти-Ѡ – тн-Ѡ-Ѡ-у* */а/* чергується з */м/* або */н/*, а в дієслові *з-н'а-Ѡ-ти-Ѡ – з-н'ім-Ѡ-Ѡ-у* відбувається чергування */а – і/* з наступним нарощенням */м/*. Разом із тим для словозміни українського дієслова усичення фіналі основи досить поширене явище, супроводжуване подальшими змінами, у тому числі й нарощенням фонем. Тому, на наш погляд, більшу мотивацію має нарощення */м/*, але в першому випадку до усиченого варіанта основи, а в другому – ні: *ві-з'##м-Ѡ-Ѡ-у*, але *з-н'ім-Ѡ-Ѡ-у*.

Така інтерпретація змін підтримується історично. Виникнення носових */м/*, */н/* пов'язане з деназалізацією носових голосних */а/* і */я/*. На місці голосної */а/* в інфінітиві була носова голосна переднього ряду */е/*, яка розвинулася в закритому складі зі сполучення голосної переднього ряду */е* або *ь/* і носової приголосної. У кінці основи теперішнього часу було сполучення */ь/* (у слабкій позиції занепала) і носової приголосної. Носова голосна тут не утворювалася, оскільки в цьому сполученні приголосна відходила до наступного складу: *жь-ну* [13, с. 274]. На власне давньоруському ґрунті (після втрати носових) виникли чергування змішаного типу: голосної й сполучення голосної з приголосною: */а – ьм/*: *жаль – жьмуть*; */а – ьн/*: *жаль – жьнуть*; */у – ьм/*: *дуль – дьмуть* [1, с. 45; 7, с. 6-9].

Давнє функціонування в мові наклало свій відбиток і на зовнішній – фонемний – вигляд основоформ дієслів із праслов'янською кореневою морфемою іматі 'брати'. Зміни, які відбуваються у варіантах основи, В. Русанівський розглядає як зникнення складу */н'а/* при приєднанні суфікса *-у/-е* й виникнення на його місці кореневої приголосної */м/*: *йн'а-ти – йм-у, -Ѡ-ш* [22, с. 315-316]. Зважаючи на подібність змін до розглянутих вище, вважаємо, що основоформи вирізняються усиченням двох кінцевих фонем */н'а – ##/*, що супроводжується нарощенням некорелятивної за м'якістю губної */м/*: *йн'а-Ѡ-ти-Ѡ – й##м-Ѡ-у*. Тим більше, що сегмент */н'а/* усикається не завжди: */м/* на-рощується до неусичених, однак видозмінених чергуванням голосних */а – і/*

основоформ: *від-н'а-о-ти-о* – *від-н'ім-о-у*; *від'ї-н'а-о-ти-о* – *від-н'ім-о-у*. Сучасний корінь *-н'а-* виник у результаті перерозкладу прийменників *вън, сън, кън* на користь кореня *сън* я-ти → *съ ня-ти*. І. Милославський вважає, що проникнення приставного *-*н-* у дієслівні форми свідчить про намагання зберегти кореневу морфему [17, с. 52]. Двофонемне усічення фіналі основи */йа – ##/* з наступним нарощенням */н/* мають також основоформи *мйа-о – м##н-о-о-у*, *м##н'-о-о-ім'*, *роз'їпйа-о – роз'їп##н-о-о-у*, *роз'їп##н'-о-о-ім'*.

Усічення */а/, /у/, /йа/, /н'а/* в основі спричинює структурно-семантичну її недостатність – однофонемний *R* (*-ж-, -д-, -т-, -й-, -м-*) + *S* *-о-*, а тому супроводжується нарощенням */н/* або */м/*. Зважаючи на це, а також на обмежену реалізацію таких змін одиничними основами, */н/* і */м/* не вважаємо функціонально тотожними */й/* у словах типу *-ма-о-й-у*, *-ма-о-й-о*. Однофонемний корінь прагне "розширення" свого вираження й тому прирощує до себе */м/* або */н/*, тож структура основоформ є така: ²*жа-о – жн-о-о-у*, *жн'-о-о-ім'*; ¹*жа-о – жм-о-о-у*, *жм-о-о-ім'*; *т'а-о – тн-о-о-у*, *тн'-о-о-ім'*; *ду-о – дм-о-о-у*, *дм-о-о-у*; *їн'а-о – їм-о-о-у*, *їм-о-о-ім'*; *мйа-о – мн-о-о-у*, *мн'-о-о-ім'*, *роз'їпйа-о-о – роз'їпн-о-о-у*, *роз'їпн'-о-о-ім'*.

Усічення й нарощення переважно відбувається у фіналі основи, значно рідше у фіналі кореня. Передня лінійна видозміна є нетиповою для українського дієслова загалом. Винятком із загальної закономірності є непохідна (тожого кореню) основа *-йна-*, яка у процесі словозміни знає за позиції після префіксів переднього усічення (*/й – #/*) та кінцевого нарощення (*/м/*): *від'ї/ під'ї-їн'а-ти-о – від/під-н'ім-о-о-у*.

Отже, усічення з наступним нарощенням як морфонологічний засіб є менш поширеним явищем у системі словозміни дієслова. Ця подвійна лінійна зміна фонемного вигляду основоформ має таку конкретну актуалізацію:

Фінальне усічення + фінальне нарощення		Початкове усічення + фінальне нарощення	
<i>/н – #/ + /л'/</i>	<i>/а – #/ + /м/</i>	<i>/а – #/ + /н/</i>	<i>/й – #/ + /м/.</i>
<i>/а – #/ + /л'/</i>	<i>/у – #/ + /м/</i>	<i>/йа – ##/ + /н/</i>	
<i>/а – #/ + /л'/</i>	<i>/н'а – ##/ + /м/</i>		

1. Максимальна глибина зміни 'усічення + нарощення' сягає зазвичай двох фонем. Як правило, усічення й нарощення відбуваються у фіналі основи: усікають голосні */л/, /а/*, іноді */у/*, а прирощується завжди сонорна */л'/, /л/, /м/, /н/*. Двофонемне усічення */н'а – ##/* та */йа – ##/* з наступним нарощенням носових сонорних */л/, /н/* обмежене непохідними основами, тотожними кореню, який після усічення стає однофонемним і тому вимагає нарощення сонорної, яка б компенсувала його структурно-семантичну недостатність.

2. Морфонологічна зміна 'усічення + нарощення' є морфемною, коли локалізується у фінальному суфіксі основи – зазвичай *-и-* (як виняток, *-а-*), на місці яких після усічення у структурі словоформ виступає нульовий суфікс. В усіх інших випадках ця зміна є неморфемною, фонемно змінюючи фіналь кореня.

3. Морфонологічна зміна 'усічення + нарощення' має свої позиційні особливості: усічення (як і загалом один процес усічення) закріплене за позиціями окремих підпарадигм у цілому. Однак, на відміну від одиничного процесу усі-

чення, в усіх випадках подвійної лінійної зміни 'усічення + нарощення' такими підпарадигмами є дві – неминулого часу та наказового способу. Нарощення як компонент комплексної зміни також закріплене за певними позиціями, при цьому кожен із нарощених компонентів має свої позиції: /л'/ – позиція 1 ос. одн. і 3 ос. мн.; /л/ – 2 і 3 ос. одн. та 1 і 2 ос. мн.; /м/, /н/ – позиції підпарадигм у цілому.

4. Закономірним, передбачуваним і поширеним є лише 'усічення -и- + нарощення /л'/; усічення /а/ та /у/ з наступним нарощенням /м/, /н/ є не-закономірним і непоширеним, обмежене реліктовими непохідними основами, тотожними кореню.

5. Індивідуальний характер зміни 'усічення + нарощення', нетиповість позицій, у яких ці зміни відбуваються, виокремлюють дієслова з непохідними основами -ли-*о-*, ²жа-*о-*, ¹жа-*о-*, т'а-*о-*, ду-*о-*, йн'а-*о-*, мйа-*о-*, роз'іп'а-*о-* в окрему словозмінну морфологічну групу.

Нарощення як лінійне морфологічне явище ще менш поширене явище в системі словозміни українського дієслова. Як нарощені з погляду синхронії можна вважати:

передньоязикові, корелятивні за твердістю/м'якістю /н/, /т/, /д/, /с/;
шиплячі /ш/, /ш/.

Природа і морфемний статус нарощених сегментів /н/, /т/, /д/ на перший погляд тотожні: вони відбуваються в тотожних граматичних позиціях і виконують, окрім /д/, тотожну функцію:

Нарощена /н/ з'являється в основоформах тих дієслів, які мають кореляти інфінітивних форм із -ну-: зустр'і-*о-ти-о* і зустр'і-*ну-ти-о* – зустр'і-*н-о-у*, зустр'і-*н'-о-о*; груз-*о-ти-о* і груз-*ну-ти-о* – груз-*н-о-у*, груз-*н-о-и*; мерз-*о-ти-о* і мерз-*ну-ти-о* – мерз-*н-о-у*, мерз-*н-о-и*; т'аг-*о-ти-о* і т'аг-*ну-ти-о* – т'аг-*н-о-у*, т'аг-*н-о-и*. Тому -н- є не морфологічним нарощенням, а алорморфом суфікса -ну-.

Основа (R+S _{INF})	Флексема		Основа (R+S _{INF})	Флексема		Основа (R+S _{INF})	Флексема	
	час спосіб	особа число		час спосіб	особа число		час спосіб	особа число
-груз- <i>о-</i>	-ти-	- <i>о</i>	-рос- <i>о-</i>	-ти-	- <i>о</i>	-бу- <i>о-</i>	-ти-	- <i>о</i>
-груз- <i>о-</i>	- <i>о</i>	- <i>о</i>	-р'іс- <i>о-</i>	- <i>о</i>	- <i>о</i>	-бу- <i>о-</i>	-в-	- <i>о</i>
-груз- <i>н-</i>	- <i>о</i> ₁ -	-у,-у ^т	-рост- <i>о-</i>	- <i>о</i> ₁ -	-у,-у ^т	-буд- <i>о-</i>	- <i>о</i> ₁ -	-у
-груз- <i>н-</i>	- <i>о</i> ₂ -	-и	-рост- <i>о-</i>	- <i>о</i> ₂ -	-и	-буд- <i>о-</i>	- <i>о</i> ₂ -	- <i>о</i>
-груз- <i>о-</i>	-ти-	-му	-рос- <i>о-</i>	-ти-	-му			

В обмеженій групі дієслів /н/ з'являється й тоді, коли вони не мають співвідносних форм із -*о-* та -*ну-* (над'і-*о-ти-о* – над'і-*н-о-у*, ста-*о-ти-о* – стан-*о-у*).

Функціонування /т/ і /д/ обмежене однією непохідною основою рос-*о-ти-о*, р'іс-*о-о*, рост-*о-о-у*, рост-*о-и*; прибу-*о-ти-о* – прибуд-*о-о-у*, прибунд-*о-о-о*. З погляду синхронії причини їхнього виникнення вбачаємо у прагненні зняття омонімії словоформ іменника та дієслова (росу, роси і росту, рости) і зняття зяяння (бу-*о-о-у*). Віднесеність /т/ і /д/ до кореня вмотивована індивідуально-обмеженим характером нарощених фонем. Історично у словоформах відбувався протилежний до нарощення процес усічення: рос-*ти* із рост-*ти* – рос(т – #)-*ти*.

Індивідуально-обмежений характер має також нарощення фонем у діє-
словах з основами -да-, -і- (-й-):

Основа	Флексема		Основа	Флексема		Основа	Флексема	
	час спосіб	особа число		час спосіб	особа число		час спосіб	особа число
-да-	-ти-	-∅	-ійс-	-ти-	-∅	-і-, -й-	-ти-	-∅
-да-	-в-	-∅	-ій#-	-в-	-∅	-ішо-	-в-	-∅
-да-	-л-	-а...-и	-ій#-	-л-	-а...-и	-ід-	-л-	-а...-и
-да-	-∅ ₁ -	-м, -мо	-ій#-	-∅ ₁ -	-м...-мо	-ід-	-∅ ₁ -	-у... -ут'
-дас-	-∅ ₁ -	-и, -т', -те	-ійс-	-∅ ₁ -	-и, -т', -те			
-дад-	-∅ ₁ -	-ут'	-ійд ¹ -	-∅ ₁ -	-ат'			
-да-	-ій ₂ -	-∅...-те	-ійж-	-∅ ₂ -	-∅...-те	-ід ¹ -, -ід ¹ -	-∅ ₂ -	-и...-іт'
			-ійс-	-ти-	-му	-і-	-ти-	-му

У граматиках дієслова з основами -да-, -ійс-, -повіс- відносять до атема-
тичних (архаїчних) на підставі нетиповості їхніх флексій. Своєрідність й обме-
женість змін у дієслівних основах -і(-й-) та -бу- також спонукає до виокре-
млення їх з-поміж дієслів типової словозміни.

Визначуване з погляду синхронії нарощення /шo/, /ш/, /д/ в основах
-й-ти-(с'а) та -і-ти-(с'а), п-і-ти-(с'а) діахронічно є першим перехідним пом'як-
шенням задньоязикових, що відбувалося на початку кореня перед голосними
переднього ряду *ходіти* – *шьдль*. О. Істріна, розглядаючи словозміну російського
дієслова, виокремлює два дієслова, словоформи якого утворюються від лексично
різних основ. З-поміж них *ид-у...-ут* и *ше-л, ш-л-а...-и* [5, с. 577], що мають 100-
відсоткову фонемну відмінність. Незважаючи на те, що історично словоформи
виникли від різних основ, в українській мові, однак, є дві підстави не вважати їх
такими: по-перше, носіями сучасної мови всі словоформи сприймаються як сло-
воформи дієслова *ити*, по-друге, в українській мові їхню єдність підтримує поча-
ткова фонема кореня, яка залишається незмінною в усіх словоформах і має
найбільшу інформативну значущість [18, с. 51-52]: -й-ти-∅, -йшо-в-∅, -йш-л-а...-л-
и, -йд-∅-у... -∅-ут'; -і-ти-∅, -ішо-в-∅, -іш-л-а...-л-и, -ід-∅-у... -∅-ут'.

Основи, які формально збігаються з коренем -да-, з погляду синхронії на-
рощують фонемні /с/ і /д/ – в основоформах неминувлого часу *да-ти* –
дас-и, дас-т', дад-ут'. Історично основа *дад-* становить собою результат не-
повного подвоєння основи *да-*. Основа *дас-* виводиться з основи *дад-* у ре-
зультаті чергування фонем /д – с/ [8, с. 85]. Оскільки точкою відліку є не істо-
рична основа, а основа інфінітива, маємо визнати нарощення фонем /с/ і /д/
в її сучасних основоформах. В основоформах *да-й-∅, да-й-мо, да-й-те* /й/ є
показником наказового способу.

1. Бернштейн С.Б. Введение в славянскую морфологию // ВЯ. – 1968. – № 4.
2. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1959.
3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004.
4. Ворт Д. Морфологія нулевой аффиксации // ВЯ. – 1972. – № 6.
5. Грамматика русского языка. Т. I. – М., 1952.
6. Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. – М., 1967.
7. Залозний П. Коротка граматики української мови. Ч. I. – К., 1912.
8. Калинин И.А. Морфология глагола. – Горький, 1957.
9. Касевич В.Б. Морфология. – Л., 1986.
10. Клобуков Е.В. Структура русского глагольного слова и принципы морфемного членения // Славянская филология. – Вып. 9. – М., 1973.
11. Козленко І.В. Основа дієслова як інваріантна одиниця //

- Вісник Київ. ун-ту. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2001. – Вип. 11. 12. *Козленко І.В.* Флексивна система дієслова в українській мові // Вісник Київ. ун-ту. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2000. – Вип. 9. 13. *Кравченко М.В.* Словообразовательная морфология украинского языка. АДД. – К., 1990. 14. *Кузнецов П.С.* Глагол // Современный русский язык. Морфология / Под ред. В.В. Виноградова. – М., 1952. 15. *Lehfeldt W.* Спряжение украинского глагола. – München, 1985. 16. *Милославский И.Г.* Морфологические категории современного русского языка. – М., 1981. 17. *Милославский И.Г.* Об изучении звуковых чередований // Славянская морфология. – Вып. 9. – М., 1973. 18. *Милославский И.Г.* Фонетические изменения и парадигматические связи морфем // Вестник Московского университета. – 1965. – № 2. 19. *Муравицька М.П.* Система дієвідмінювання // Морфемна структура слова. – К., 1979. 20. *Реформатский А.А.* Фонемы йот и /и/ в русском языке // Фонологические этюды. – М., 1975. 21. Славянська морфология. Субстантивне словоизменение. – М., 1987. 22. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969. 23. *Толстая С.М.* Морфология в структуре славянских языков. – М., 1998. 24. Украинская грамматика. – К., 1986. 25. *Улуканов И.С.* О видах усечения основ мотивирующих слов в русском словообразовании // Развитие современного русского языка. 1972. – М., 1975. 26. *Jakobson R.* Russian conjugation // Word. – 1948. – № 4.

Лілія Костич

Київській національний університет імені Тараса Шевченка

ПРИКМЕТНИКИ З НЕВИЗНАЧЕНИМИ МЕЖАМИ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Описані в лінгвістичній літературі циклічна та лінійна моделі часу пов'язані з двома типами свідомості: історичною (лінійністю) та космологічною (циклічністю). На думку дослідників, первісна свідомість лише фіксує дії і стани реального часу і вказує на порядок їхнього виникнення. Тільки у зв'язку з появою можливості вишикувати всі події і явища за їхньою важливістю стає можливим розвиток ідеї циклічності часу, що ґрунтується на періодичності, повторюваності ситуацій, на природних циклах [2, с. 53]. Лінійно-просторові та циклічні уявлення про час співвідносяться з усвідомленням подій і фактів реального теперішнього і передаються насамперед лексичними засобами. Зокрема, темпоральна лексика XI-XIII ст. відображає розуміння часу переважно в параметрах тривання й протяжності, передування й наступності, що свідчить про корегування лінійності й циклічності у сприйнятті часу. Щоправда, у цей період починають формуватися також лексико-тематичні групи на позначення певних часових проміжків (частин доби, місяців, пів року, років), що засвідчує розвиток ідеї циклічності, повторюваності природних процесів, явищ, подій.

Поняття часу тісно пов'язане із хронологією, історією, різними вимірами тощо. Події і факти постають як часове визначені, обмежені, одномоментні, інтервальні та як невизначені, необмежені, протяжні. З огляду на це та враховуючи неоднаковість вираження ознаки за відношенням до часу розрізняємо такі основні часові значення, як невизначене кількісно-часове тривання предметів (явищ) і того, що відбувається; міра тривання, що співвідноситься з одиницями міри часу; відрізок часу, протягом якого щось здійснювалось, здійснюється або може здійснитись. З історичного погляду ці значення розвинулись як наслідок тривалого осмислення людиною свого існування в часі, а тому взяті за основу при встановленні особливостей прикметникової реалізації темпоральності в діяхронії.

У статті об'єктом дослідження є похідні прикметники з темпоральною семантикою невизначеної тривалості, протяжності, згруповані у словотвірні типи (далі: СТ). Аналіз СТ здійснюється в діахронії, що дає можливість показати розвиток тих змін, які відбулись у словотвірній системі мови. При цьому особливу увагу звертаємо на ступінь вияву продуктивності аналізованих СТ на різних хронологічних зрізах, ураховуючи те, що "за підставу ступеня продуктивності не досить брати тільки окремо взяті суфіксальні складники слова, бо той самий суфікс у деяких словотворчих типах може бути продуктивним, а в інших – непродуктивним, а то й мертвим. У зв'язку з цим краще говорити про продуктивність чи непродуктивність цілого словотворчого типу як основного словотвірних поняття нижчого порядку" [3, с. 15-16]. Обраний підхід підтверджує також аналіз таких поліфункційних в українській мові словотворчих формантів, як -н- та -ов-, для яких участь у формуванні темпоральних відношень не є основною.

Важливим етапом у становленні темпоральних понять, властивостей, відношень є розмежування часових і просторових характеристик. У свідомості давніх мовців час не існує поза простором і сприймається через призму просторових ознак. Час і простір постають як взаємопов'язані форми існування матерії, розрізнення яких здійснюється, зокрема, шляхом метафоричних перенесень просторових характеристик на часові. Дослідники констатують вторинність темпоральної семантики у лексем на позначення просторових понять, напр., прасл. **davě* 1) 'далеко в просторі', 2) 'далеко в часі'; **dolgъ* 1) 'довгий у просторі', 2) 'довгий у часі' та ін. Похідне значення розвивається унаслідок перенесення ознак за подібністю або ж за суміжністю [1, с. 79-85]. Це явище простежується в пам'ятках української мови упродовж усього історичного періоду, пор.: *посльѣдньици*, -ици 1) 'останній у певному ряду, кінцевий': *и словоу не послѣдньому* [ЖФСт, 156]; 2) 'останній щодо часу; передсмертний': *къ послѣдни моуцѣ* [ГА, 122]; *послѣдний судъ* [Пал., 461]; *близкий, близкий, близкий, близкий, близкий, близкий* 1) 'розташований або який відбувається на невеликій віддалі від чогось, перебуває або живе недалеко': *по близьки(х) шстрова(х)* [СУМ 16-п.п.17 2, 117]; 2) 'який незабаром настане, відбудеться': *бли(з)ко(ш) ... сме(р)ти* [ДМВН, 211].

Описово, у поєднанні з темпоральними іменниками, засвідчують первинну взаємопов'язаність простору і часу якісні параметричні прикметники *довгий, короткий, великий, малий, цілий* і под., пор.: *вѣкъ бо сии коротокъ, а мука долга* [СлРЯ XII, 342], *малъ ча(с)* [ЛГВ, 882], *оу короткому часу* [ССУМ I, 500], *Днь зѣмѣ малый, а лѣтѣ великий* [Г., 209], *долгий вѣкъ* [БЛ, 31], *цѣлий тиждень* [УЛ 17 ст., 197] і под. Пам'ятки писемності Київської Русі фіксують складні утворення із суфіксом -н-, мотивовані аналогічними сполуками, наприклад: *дълголѣтньи* 'довголітній, тривалий' [СДРЯ III, 119], *дълговременньи* 'який довго триває' [118] (при повторенні джерела біля прикладів подано том і сторінку або тільки сторінку), *маловременньи*, *малозодньи* 'короткочасний' [IV, 494], *малолѣтньи* 'тимчасовий, недовговічний; який швидко минає' [496]. Такі деривати послідовно зберігають темпоральну семантику невизначеного тривання, активно функціонують упродовж століть, пор.: *долговѣчный* [Сл., 444], *дълголѣтньи животь* [СУМ 16 – п.п.17 ст. 8, 105], *довговічний (довговішний), довголітній* [Гр. II, 402]. Необхідно зауважити, що аналізовані лексеми хоч і позначають міру тривалості в часі, однак вона неконкретизована.

Проаналізовані прикметники та прикметниково-іменникові сполуки відображають часову лінійність, тривалість дії, ознаки. Крім розглянутих лексем, для яких часова семантика є вторинною, в українській мові темпоральні ознаки предметів (явищ) виражають похідні прикметники, що об'єднуються в суфіксальні, префіксальні, префіксально-суфіксальні СТ. Крім того, існування предметів (явищ) у часі характеризують складні прикметники із компонентами *старо-*, *давньо-*, *древньо-* та ін.

Так, у праслов'янській мові тривалу й невизначену в часі ознаку найпоширеніше передають відприслівникові СТ із суфіксами *-*ьль-* (< **l̥po-*) та *-*ьль-* (< **ьl̥j-*) (< **ьp-* + **ь-*). Праслов'янські реконструкції широко засвідчують взаємодію названих словотворчих морфем з однією твірною основою, пор.: **davьль(jь)* / **davьль(jь)* (< **dave*) 'давний' [ЭССЯ IV, 200; SP III, 23-25], **drevьль(jь)* / *drevьль(jь)* (< **drevje*, **dreve*) 'давній' [IV, 107; IV, 218]. Як припускає М. Бродовська-Гоновська, такий паралелізм форм історично зумовлений похідженням суфікса *-*ьль-*, який спершу ускладнював відприслівникові похідні на *-*ьль-*, утворюючи компаративні прикметники, а згодом виділився як нейтральний формант і почав конкурувати із суфіксом *-*ьль-* при творенні деадвербативів. "Поступово суфікс *-ьль-* міг набути вторинних семантичних відтінків, збагатитися часовими і просторовими значеннями, які трапляються у прислівникових основах" [5, s. 237; 6, s. 165-171], і почати взаємодіяти також із просторово-часовими субстантивами.

Матеріали давньоукраїнської писемності широко засвідчують успадковані та нові утворення із суфіксом *-ьн-* та його позиційним варіантом *-шьн-* від адвербіальних, адвербіально-компаративних та прийменниково-адвербіальних основ, напр.: *давньии* 'який існував давно' [СДРЯ II, 420], *дав'ьшьнии* 'який був давно; минулий' [421], *древнии* (< *древ'ь* 'давню') 'т.с.' [82], *древльньии* (< *древле* 'раніше') [III, 78-79], *преждьнии* (< *прежде* 'раніше'): *въ прежняа дни Каина* [ЛЛ, 169], *изпьрьвнии* (< *изпьрва* 'спочатку; у першу чергу') 'початковий' [СДРЯ IV, 88], *нын'ьшнее приношенье* [МП, 106], *тъгдашьнии* = *тогдашнии* [Срезн. II, 1042] та ін.

Обстежений матеріал свідчить, що в староукраїнській мові такі деривати послідовно збережені й активно вживані: *перэжнїи́мъ господаремъ* [ССУМ II, 137] 'попередній', *давній* ... *календарь* [Пал., 713], *древній* [БЛ, 33], *ра(н)няа пта(ш)ка* [К.З., 244], *дня оногдашнего* [Арх. ЮЗР 1 VIII III, 367], з *всегдашними повиненми* [АС, 15], *нын'ьшнии*, *нын'ьшны* [ССУМ II, 58], *теперешнее весны* [СРУ, 34], *колишній* [Б.-Н., 189]. Аналогічні похідні в історичних джерелах української мови нечисленні. Вони обмежуються успадкованими лексемами, що вказує на спад продуктивності названого СТ, пор.: *древній* [Гр. I, 141], *давній* [355], *днедавній* 'дуже давній' [394], *пізній* [III, 185], *ранній* [IV, 6]; *по тогдышн'ьмъ обычаю* [Голов., 142], *тогдишній*, *тогдашній*, *тодішній* [Гр. IV, 271], *теперешній* / *теперішній* [255], *справдешній* (< *справд*) 'теперішній' [188], *оттодішній* (< *оттод*) [III, 77], *колишній* [II, 269], *нинішній* [564]; діал. *ран'а зима* [Шило ПЗГ, 133-134], *в'ід нин'ьшного д'на* [218], *нинешній* [СБГ I, 493], *пыт'ьсныі* [Паньк., 252], *тепер'ьшній с'н'г* [Дз. ПАУГЗО № 259], *предешній* [ГЛ, 105] і под.

Відприслівниковий СТ із суфіксом *-ьн(-н-)* в історії української мови від найдавнішого періоду малопродуктивний. Деривати *давньии* [СДРЯ II, 420-421] (*да(в)ны(и) довгъ* [К.З., 250]), *изконьньии* (< *изкони* 'здавна; спочатку') 'початковий' [IV, 16] і подібні відображають тенденцію до уніфікації прикмет-

ників за твердим типом відмінювання. Наприкінці XIX ст. активність цього СТ дещо позбавляється при творенні похідних, мотивованих складними основами, пор.: *завсідний* (< *завсіди*) 'який завжди існує' [Гр. II, 22], *повсякденний* (< *повсякдень*) 'буденний, щоденний' [228], *повсякчасний* (< *повсякчас*) [III, 228] та ін. Поширеність аналогічних відприслівникових дериватів на -н- у південно-західному ареалі спричинене, очевидно, відсутністю м'якої групи прикметників у верховинських, наддністрянських, бойківських, буковинських, покутських, подільських та інших говірках, напр.: *пізна вбс'ін, пізне літо* [Шило, 133-134], *давний* [СБГ I, 203].

За нашими спостереженнями, відіменниковий СТ із суфіксом -н- як показник нечітко встановленого часу в історії української мови малопродуктивний. Нечисленні деривати співвідносяться із праслов'янськими номенами *vermę* > *верємя, веремя* 'час; пора', ст.-сл. *vr'ěmъ: временъныи животъ* [СДРЯ I, 492] 'тимчасовий; який минає', *временного світа* [УЛ 18 ст., 325] 'т.с.' (від давньої основи на -*п) [докладний семантичний опис прикметників *временъныи* та *верємя* див.: 4, с. 52, 63-67]; **věкъ* > *в'ѣкъ* > *вік* 'час; епоха; вік як тривалість життя людини; надзвичайно тривалий час, вічність': *шгнл в'ѣчьнаго* [ЖН, 119], *в(ь) неволю в'ѣчную* [Гал., 60 зв.], *вічний* [Гр. I, 243]); **čipъ* > *чипъ* 'порядок; пора, час', щоспіввідноситься з укр. *чинний* 'який діє зараз'; **časъ* > *часъ* > *час* 'час, година, мить', зафіксований у формі *сучасний* і под., а також у складних прикметниках *одночасний* (із суф. -н-) 'дія, яка відбувається в один час з іншою дією' [Гр. III, 421], *тимчасовий* (із суф. -ов-) 'який існує недовго' [IV, 261] та ін.

Значення часового тривання щодо минулого виражає також відіменниковий СТ із праслов'янським префіксом пра-, який посилює значення давнини, минулості, указує на колишній характер ознаки, названої мотивувальним словом. Лексеми *прадавній, правічний, прастарий* і под. мають спільне значення 'давноминулий'. В історії української мови деривати із часовою семантикою, утворені за цим СТ, поодинокі.

За даними досліджених пам'яток, в XI-XIII ст. активізуються префіксально-суфіксальні десубstantиви зі значенням невизначеної темпоральної (локально-темпоральної) протяжності. Зокрема, продуктивним явищем цього періоду був СТ 'без- + -ьн-' як виразник значення 'такий, що позбавлений названого твірною основою'. Роль мотиваторів виконували не лише виразно часові лексеми, а й такі, що однаково співвідносились із часовими і просторовими вимірами, напр.: *безвременъныи* 'позачасовий, не обмежений часом' [СДРЯ I, 112], *безконъчьныи = безконъчьныи* 'який не має кінця у часі і просторі' [124], *безлѣтъныи* 'вічний' [126], *безначальныи* 'який не має початку, здавна необмежено існує в часі і просторі' [130] і под. У наступні періоди розвитку української мови коло похідних майже не розширилось, що свідчить про непродуктивність цього СТ, пор.: *безконечный* 'вічний у часі і просторі' [СУМ 16-п.п.17 ст. 2, 44], *безначальный* 'споконвічний, безпочатковий' [48], *безлѣтныи* 'вічний, безсмертний' [45], *безвременный* 'постійний' [БЛ, 5].

Похідні префіксально-суфіксальні прикметники, які указують на невизначене часове тривання і належать до СТ 'пред- (перед-) + -н-' та до СТ 'до- + -н-', у досліджуваних пам'ятках поодинокі. Нерегулярність уживання похідних свідчить про низьку продуктивність названих СТ при творенні таких форм. За структурою і семантикою аналогічні деривати співвідносяться з успадкованими з праслов'янської мови назвами загальних часових понять *вік, час: до-*

часный = дочастий [БЛ, 96; Гр. II, 436] 'тимчасовий', *предвічна печаль* [УЛ 18 ст., 333], *предвічний, передвічний* [Гр. III, 403], *довічний* [I, 404], *передчасний* тощо. Інші прикметники аналізованих типів, яких в українській мові більшість, указують на певний відрізок часу, 'який передеє тому, що називає твірна основа' (напр., *дописемний, передвесняний*).

Невиразно характеризують часове тривання також спорадично вживані на окремих хронологічних зрізах відприслівникові та відіменникові деривати із суфіксами *-ист-* (д.-укр. *вѣчистыи* 'вічний, на всі часи даний') [СДРЯ III, 308] та *-енн-* (діал. *завжденний* (< *завжде* 'завжди') 'постійний' [Гр. II, 15]; деривати на зразок *навічний* [471], *звічний* [133], *споконовічний, одвічний, віковічний, форми минулий, майбутній*). Через свою нерегулярність та структурно-семантично неоднорідність розглянуті лексеми не формують окремих СТ у системі прикметникового словотворення темпоральних дериватів.

У колі часових ад'єктивів широкоживаними упродовж усього історичного періоду є складні слова з компонентами давньо- (давно-), дrevньо- (древле-), старо-, вічно-, перво- (зі значенням 'найдавніший; первинний'), предко- і под.: *древлеродънъ* 'давній' [СДРЯ III, 78], *древлесоущи* 'який існує завжди (про Бога)' [Там само], *стародавний* [БЛ, 33], *старовѣчныи* [Тим., 360], *людей старожитныхъ* [ДНМ, 23], *старожитній, стародавній, старозавітній* [Гр. IV, 198], *предковѣчныи / предковічний* [Тим., 210; Гр. III, 403], *предковіцький / предковіковий* [Гр. II, 403], *первобитныи* 'який був раніше; первісний', *первозданныи* 'який був створений першим' [Тим., 90], *прѣворѣднаѧ* [БЛ, 81], *давноминулий, давнеколишній* 'який давно минув' [Гр. II, 355]. Зауважимо, що в історії української мови розглянуті деривати послідовно уточнюють темпоральну ознаку, вказуючи на тривалість, невизначений час на векторі 'минуле – сучасне'. У пам'ятках нової української мови кількість аналогічних прикметників зростає за рахунок появи утворень на зразок *старомодний, старосвітський, давньоєврейський, новомодний, новогорецький* і под., для яких часове значення є невласне словотвірним.

У підсумку можна констатувати, що семантика невизначеного кількісно-часового тривання, співвідносна з ідеєю лінійного часу, протягом історії становлення ад'єктивних слів послідовно реалізується переважно успадкованими із праслов'янської мови або ж сформованими у давньоукраїнський період СТ, які засвідчують у діяхронії поступове згасання словотвірної активності.

Умовні скорочення назв джерел

Арх. ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов. – Киев, 1859-1914. – Ч. 1-8.

АС – Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. / Под. ред. В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1914.

Б.-Н. – *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1966.

БЛ – Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом. – К., 1961.

га – Книги времьныхъ и шбразныхъ Гешргиѧ мниха // *Истрин В.И.* Хроника Геограги Амартола в древнем славянорусском переводе. – Пг., 1920. – Т. 1.

Гал. – *Галатовський І.* Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П. Ченіга. – К., 1985.

ГГЛ – *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. – Львів, 1902.

Голов. – *В'янокъ русинамъ на обжинки уплѣлъ Иванъ Б.Ф. Головацкій.* – У Вѣдни Черенками О.О. Мекитаристѡвъ, 1847. – Ч. 2.

- Гр. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.
- Дз. ПАУГЗО – Дзєндзєлієський Й. О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР : Лексика. – Ужгород, 1958-1960. – Ч. 1-2
- ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: 3б. акт. док. / Підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – К., 1981.
- ЖН – Житик и хоженик сґаго шґца нашего Нифанта // Выголексинский сборник / Изд. подгот. В. Ф. Дубровина и др. – М., 1977.
- ЖФСґ – Житик и жизнь прѣдбґнаго шґца нашего. и исповѣдника ѳеодора. гоумена студиисаго // Выголексинский сборник / Изд. подгот. В. Ф. Дубровина и др. – М., 1977.
- К.З. – *Зиновієв К.* Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. тексту І. П. Челіги; Іст.-літ. коментар В. П. Колосової. – К., 1971.
- ЛГВ – Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Т. 2.
- ЛЛ – Лаврентьевская и Троицкая летописи // Полное собрание русских летописей. – Слб., 1846. – Т. 1.
- Паньк. – *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Ч. 1. Звучня і морфологія. – Прага, 1938.
- Пал. – *Кольєтський З.* Палиндія // Памятник полемической литературы. – Слб., 1876. – Кн. 1.
- СБГ – *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1-2.
- СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесов. – М., 1988-1991. – Т. 1-4.
- Сл. – *Славинецький Є.* Лексикон латинский // "Лексикон латинський" Є. Славинецького. "Лексикон словено-латинський" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1973.
- СлРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1975-1989. – Вып. 1-15.
- Срезн. – *Срезневський И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – Слб., 1893-1912. – Т. 1-3.
- СРУ – Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. В. Боряк та ін. – К., 1993.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : В 2 т. – К., 1977-1978. – Т. 1-2.
- СУМ 16 – п. п. 17 ст. – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1994-2003. – Вип. 1-10.
- Т. – Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. – Х.; К., 1930-1932. – Т. 1.
- Тим. – *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Підгот. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – К. – Нью-Йорк, 2002-2003. – Т. 1-2.
- УЛ 17 ст. – Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К., 1987.
- УЛ 18 ст. – Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – К., 1983.
- Шило – *Шило Г. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. – Львів, 1957.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – М., 1974 – 1999. – Вып. 1-26.
- SP – Słownik Praszowski / Pod red. F. Sławskiego. – Wrocław ets., 1974. – 2001. – Т. 1-8.
1. *Бондар О. І.* Відображення в темпоральній лексиці слов'янських мов розвитку уявленень стародавніх слов'ян про час // Розвиток духовної культури слов'янських народів. – К., 1991. 2. *Бондар О.* Становлення функціонально-семантичних зон темпоральності в українській мові // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2003. – № 10. 3. *Ковалик І. І.* Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). – Львів, 1958. 4. *Німчук В. В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992. 5. *Brodowska-Honowska M.* Uwagi do artykułu M. Kucaly "Znaczenie i zasięg przymiotników na -ni (predni, letni)" // Język polski. – 1956. – № 36. 6. *Brodowska-Honowska M.* Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. – Kraków – Wrocław – Warszawa, 1960.

СИНТАКСИС

Наталія Попович
Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича

ЧИСЛІВНИКИ ЯК СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПРЕДИКАТА КІЛЬКОСТІ

Термін *предикат*, що тривалий час вживався як синонім до терміна *присудок*, посів місце в системі компонентів власне-семантичної та семантико-синтаксичної структури речення. Предикатні семантико-синтаксичні відношення поділяють на певні підтипи, хоч класифікація семантичних типів предикатів є досить складним завданням. З огляду на відповідну сукупність диференційних семантико-синтаксичних ознак (акціональні, процесуальні, квантитативні, кількісні та локативні) І. Вихованець в українському мовознавстві виділив такі основні типи предикатів: 1) *предикати дії*; 2) *предикати стану*; 3) *предикати процесу*; 4) *предикати якості*; 5) *локативні предикати*; 6) *предикати кількості* [3, с. 93-111]. І хоч в елементарних реченнях *предикати кількості* посідають, за визначенням ученого, "найпериферійніше місце" [3, с. 109], цікаво простежити особливості їхнього функціонування, оскільки "периферійність" предикатів кількості зовсім не означає зменшення їхньої функціональної ролі в граматичній структурі української мови. "Специфіка предикатів кількості, – на думку І. Вихованця, – полягає в тому, що вони морфологічно оформилися в клас слів, що за семантичними, морфологічними і синтаксичними ознаками не входить у систему частин мови як їх компонент" [2, с. 30-34]. Ідеться про вираження предикатів кількості за допомогою числівників. Необхідність використання числівників у ролі кількісної характеристики предметів "привела до звичайного функціонування їх як елементів складеного члена речення, приєднання до опорних іменників у ролі конкретизаторів кількісної визначеності предметів" [3, с. 108-110].

Специфіка вживання числівника в ролі предиката кількості виявляється передусім у синтаксичних зв'язках з іншими словами, оскільки позицію складеного члена в семантично ускладнених простих реченнях займає предикат кількості, поєднаний з іменниковим компонентом.

Предикати кількості в сучасній українській мові, за І. Вихованцем, поділяються на два класи: 1) предикати означено-кількісні, які виражають точну кількість відповідних предметів, осіб тощо; 2) предикати неозначено-кількісні, що не утворюють такої викінченої сукупності елементів, як предикати означено-кількісні [3, с. 110-111].

Проте ці два класи не охоплюють усього семантичного розмаїття предикатів кількості. Обстежений матеріал дав нам підстави виокремити шість основних семантичних різновидів предикатів кількості зі значеннями:

- 1) власне-кількості (точно означеної кількості); 2) неозначеної кількості;
- 3) приблизної кількості; 4) розподільної кількості; 5) кількості-відношення;
- 6) динамічно-кількісної ознаки.

I. **Предикати власне-кількості.** Предикати власне-кількості передають точно означену кількість і виражаються означено-кількісними числівниками (власне-кількісними, збірними та дробовими), напр.: *Столів у кімнаті – тридцять; Дітей у сім'ї було четверо; Молока лишилося півтора літра.*

Предикати власне-кількості залежно від семантичного відтінку, якого надають їм частки, поділяють на такі підтипи: 1) *предикати точної кількості: Учнів було п'ять; Учнів було троє;* 2) *предикати обмеженої кількості: Учнів було лише п'ять; Учнів було тільки троє;* 3) *предикати надмірної кількості: Учнів було аж п'ять.*

Серед предикатів власне-кількості окремо виділяють ті, що виражені числівниками *один* (*одна, одне, одно*), тобто зі значенням одиничної кількості.

Як зазначає І. Вихованець, "усім числівникам протистоїть числівник *один*, передаючи значення одиничності, виражене вже самою формою іменника, а отже, посилюючи шляхом дублювання кількісної характеристики предмета" [3, с. 110]. Найчастіше числівник *один* (*одна, одне, одно, одні*) виконує роль присудка з нульовою зв'язкою, як-от: *Дітей – одно; Кімнат – одна.*

Про властивість слова *один* "означувати" дієслово писав ще О. Пешковський [5, с. 336-337]. Учений вважав це слово прикметником, що утворює з дієсловом синтаксично неподільне словосполучення.

Кількісні числівники, що вказують на вік людини чи істоти (рідше предмета), сполучаються найчастіше з іменниками часової семантики (*рік, літа, тиждень, місяць, день*) тощо. Такі предикати кількості найчастіше використовуються у формально-граматичних односкладних реченнях із суб'єктом у формі давального відмінка, як-от: *Одному сім років, другому – п'ять* (М. Івасюк); *– Е, бо мамі було тоді шістнадцять років, і тому мамі все здавалося присмним* (І. Вільде); *Її було вже двадцять років* (О. Кобилянська); *Собаці – три роки; Кішці – чотири тижні.*

Значення вікової кількості виражають і числівниково-іменні сполуки, які утворюють предикати за допомогою дієслова *мати*. Такі предикати власне-кількості досить поширені в розмовному мовленні, напр.: *Коли дорога бабуня вмирала, мала я дванадцять років* (О. Кобилянська); *Донька має чотири рочки, а син – два.*

II. **Предикати неозначеної кількості.** Предикати неозначеної кількості виражають недиференційовану, точно не визначену множинну, сукупність кого-, чого-небудь. Цей різновид предикатів має обмежену числівникову реалізацію, оскільки в сучасній українській мові поняття неозначеної кількості передають такі числівники: *кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, стонадцять* [1, с. 31], пор.: *У магазині покупців – декілька; Монет у нього – кільканадцять; Качок на озері – кількадесят.* На нашу думку, до цього ряду слід долучити неозначено-кількісний числівник *кількасот*. Зі значенням множинної неконкретизованої кількості функціонують предикатні одиниці різних лексико-граматичних класів. Серед них: 1) прислівники *мало, немало, чимало, багато, небагато* й под. (*У неї грошей лишилося мало; Грибів у лісі було багато; Друзів у неї – чи-*

мало; *Листочків на дереві лишилося небагато*); 2) іменники *безліч, тьма*, що означають безмежно велику неозначену кількість (*Узорів – безліч; Хрущів – тьма*); 3) іменники *сила, море, океан, хмара, купа, маса, прірва* й под., що вживаються як експресивні виразники незліченно великої неозначеної кількості (*Народу – сила; Сліз – море; Горя – океан; Комарів – хмара; Дітей – купа; Вражень – маса; Роботи – прірва*); 4) лічильні іменники числівники *тисяча, мільйон, мільярд* і под., ужиті в множині (*На березі моря чайок – сотні; На вулицях Києва людей – тисячі; Загиблих на війні – мільйони*).

Периферійність засобів вираження неозначеної кількості становлять деякі прислівники, зокрема *повно, битком, навалом, негусто*, напр.: *Вишень – негусто; Води – повно; Людей – битком; Помідорів – навалом*; вигуки *ого! огогого!* та фразеологізми *сила-силенна, тьма-тьмуца*, напр.: *У неї черевики – ого! Грошей у них – огого; Птахів – сила-силенна* (О. Гончар); *Ягід – тьма-тьмуца* (Остап Вишня).

Предикати неозначеної кількості, залежно від значень засобів їх вираження, можна поділити на три семантичних типи: а) предикати із значенням малої неозначеної кількості (*кілька, декілька, мало, небагато*); б) предикати зі значенням великої неозначеної кількості (*багато, чимало, кількадесят, кількасот, стонадцять*); в) предикати зі значенням надзвичайно великої неозначеної кількості (*безліч, тьма, сила, море, океан, хмара, маса, сотні, тисячі, мільйони* й под.).

Така градація недиференційованої кількості узагальнено відбиває висхідний числовий ряд, який утворюють означено-кількісні числівники [4, с. 18].

III. Предикати приблизної кількості. Предикати приблизної кількості окреслюють близьке до точного кількісне визначення предметів. У сучасній українській мові відомо чимало способів вираження приблизної кількості. Майже всі вони можуть бути використані як засоби експлікації цих предикатів.

Найчастіше в ролі предикатів приблизної кількості вживаються поєднання з двох, здебільшого близьких у числовому ряду, числівників, що надають таким предикатам відтінку вибірковості й припущення, пор.: *Пасажирів – вісімдесят-дев'яносто; Кущів – сто-сто двадцять; Автобусів – двадцять-тридцять*. Іноді між цими числівниками вживаються розділові сполучники *чи, або* (*Груш було чотири чи п'ять; Лісок лишилося десять або п'ятнадцять*). У розмовно-му мовленні з такими предикативними числівниками використовують повторювані сполучники *не то... не то, чи то... чи то: Їх було не то два, не то три; Звірят зосталося чи то п'ятеро, чи то шестеро*.

Досить поширеним засобом реалізації предикатів зі значенням приблизної кількості є поєднання числівника (зрідка – іменника, що має кількісне значення або називає одиниці виміру) із прийменниками-частками, у якому форма числівника визначає крайню верхню або нижню межу точної кількості, а частки прийменникового походження вказують на наближення до верхньої межі, передування їй, до якої належать до, під, близько, коло, менше (як, ніж), не більше (як, ніж), не вище (як, ніж) і под., або на перевищення нижньої межі, серед яких *понад, за, більше (як, ніж), не менше (як, ніж)* та ін. [1, с. 41-44], пор.: *Людей було до тридцяти (осіб); Дітей – близько двохсот*;

Стільців лишилося менше ста; Гостей – не більше десятка; Корів – понад тисячу; Курей зосталося більше ніж сорок; Бураків – не менше як тонна; Яблук – за центнер.

Такий спосіб вираження предикатів приблизної кількості є одним із основних способів передавання кількісно-вікової ознаки суб'єкта, пор.: *Жінці під (менше ніж, не більше ніж, понад, за, більше ніж, не менше ніж) тридцять; Дідушеві близько (до, коло) сімдесяти.*

Зрідка функцію предикатів приблизної кількості виконують деякі види інверсійних сполучень, зокрема ті, у яких у препозиції до числівників виступають іменники у формі родового відмінка, що є назвами одиниць рахунку істот або виміру чого-небудь. Серед них – такі, як: *осіб, душ, голів, штук, грамів, кілограмів, центнерів, пудів, тонн, відер, літрів, чашок* тощо: *Делегатів – осіб триста; Родичів залишилося душ десять; Худоби зосталося голів сто; Курчат – штук п'ятдесят; Цукерок – грамів двісті; Картоплі – центнерів три; Пшениці – тонн десять; Води – відер п'ять; Молока – літрів вісім; Чаю – чашок зо три.* Інверсійну форму мають і ті сполуки, що виражають кількісно-вікову ознаку істоти, рідше – предмета, пор.: *Богданові – років сімнадцять; Дівчинці – літ п'ять; Будинкові – років п'ятсот; Дубові – літ двісті.*

IV. Предикати розподільної кількості. Предикати розподільної кількості визначають однаковий, рівний розподіл чого-небудь між кимось, зрідка – чимось.

Його виразниками є сполука прийменника *по* з кількісно-іменною формою, або числівником: *Грошей у кожного було по 3 гривні; Землі в селян буде по 80 соток; Грашок у дітей буде по п'ять.*

Периферійним засобом вираження цього різновиду предикатів кількості є сполука прийменника *по* та іменника відчислівникового походження: *Яблук у пакетах – по десятку; Грошей у конвертах – по сотні.*

V. Предикати кількості-відношення. Предикати кількості-відношення визначають кількість істот або предметів через порівняння її з кількістю інших істот або предметів. Ця семантична особливість зумовила їхню двовалентність: своїм значенням вони відкривають позиції суб'єкта та об'єкта кількості-відношення. Порівняльний різновид предикатів кількості має специфічну форму вираження. Їх утворено від прислівників *мало, багато*, що мають неозначено-кількісне значення. Саме це уможливило використання чотирьох ступеневих форм – двох форм вищого ступеня порівняння згаданих прислівників (*менше, більше*) та двох – найвищого ступеня (*найменше, найбільше*) у ролі предикатів кількості-відношення, причому ці форми вживаються зі своїми прийменниками та сполучниками: компаративні – із прийменниками *від, за, порівняно* з та сполучником *ніж*; суперлативні – із прийменником *серед, з-поміж, між* та ін., пор.: *Лимонів більше від (ніж) апельсинів; Цукру менше від (ніж) борошна; Маслят найбільше серед грибів.* Іноді позиція об'єкта із значенням кількості-порівняння зазнає редукції, особливо, коли предикат пов'язується із експліцитною формою дієслівної зв'язки, пор.: *Лимонів було (буде, лишилося, стало) більше; Цукру було (буде, зосталося, лишилося) менше; Маслюків було (буде, лишилося, стало) найбільше; Дівчаток було (буде, лишилося, стало) найменше.*

VI. Предикати динамічно-кількісної ознаки. Предикати динамічно-кількісної ознаки є найпериферійнішим різновидом предикатів кількості, тому що вони,

по-перше, вказують лише на зростання, збільшення або зменшення кількості кого-, чого-небудь, але в якийсь спосіб цю кількість не означають, а по-друге, засобами їхнього вираження виступають не числівники, а переважно відкомпаративні дієслова на зразок *меншати, більшати*, похідні від них префіксальні дієслова (*поменшати, побільшати*), та постфіксальні утворення від префіксально-суфіксальних відкомпаративних дієслів (*зменшуватися, збільшуватися*), зрідка – дієслова, що виражають згадане лексичне значення (*наростати, зростати* й под.), напр.: *Велосипедів меншає; Іномарок побільшало; Дітей поменшало; Пасажирів збільшилося; Моху наростло.*

Цей різновид предикатів співвідноситься за значенням із предикатами кількості-відношення, зокрема з тими, в яких позиція об'єкта кількості-відношення лексично не виражена, пор.: *Лимонів стало більше і Лимонів побільшало; Цукру стало менше і Цукру поменшало; Пасажирів стало більше і Пасажирів збільшилося.*

Отже, предикати кількості – це самостійний семантичний тип предикатів, що визначає кількісну характеристику істот або конкретних предметів. Подібно до інших типів предикатів, він має своє морфологічне оформлення. Типовим спеціалізованим засобом його вираження є числівники.

Предикати кількості розрізняються за способом вираження кількісної характеристики істот або предметів, на основі чого їх можна поділити на шість основних семантичних різновидів: 1) предикати власне-кількості, що визначають точну кількість кого-, чого-небудь; 2) предикати неозначеної кількості, які виражають недиференційовану множину, сукупність кого-, чого-небудь; 3) предикати приблизної кількості, що передають близьке до точного кількісне визначення когось або чогось; 4) предикати розподільної кількості, які вказують на однаковий розподіл чого-небудь між кимось, чимось; 5) предикати кількості-відношення, що визначають кількість істот або предметів через порівняння її з кількістю інших істот або предметів; 6) предикати динамічно-кількісної ознаки, які вказують лише на збільшення або зменшення кількості кого-, чого-небудь, але цю кількість ніяк не встановлюють.

До основних належать ті семантичні різновиди предикатів кількості, що морфологічно експлікують у різний спосіб числівники. Це – предикати власне-кількості, неозначеної кількості, приблизної кількості та розподільної кількості. Предикати кількості-відношення та динамічно-кількісної ознаки формують семантичну та морфологічну периферію предикатів кількості.

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К., 1980. 2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. 3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992. 4. Городенська К.Г. Вираження неозначеної кількості засобами української мови // Мовознавство. – 1978. – № 4. 5. Пешковський А.А. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.

КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ ЛОКАТИВНИХ СИНТАКСЕМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Фіксування локативних характеристик дійсності та просторова самоідентифікація людини здійснюється через різні канали чуття, зокрема зоровий. Наш зір стереоскопічний, що полягає у здатності об'ємно сприймати навколишні предмети, їхнє розміщення у просторі.

Властивості речей, їхня суть і значення, а також синтезовані знання про це закріплюються у сигнально-мовленнєвій діяльності людей і стають значенням і смислом слів мови, що номінують ці предмети, явища, відношення між ними. Мова як друга сигнальна система є, власне, формою існування світу в мисленні людини. Вона дає людині можливість довільно оперувати речами на ментальному рівні. А фактично саме мова реалізує свідому чи підсвідому мету людини – бути завжди і бути всюди (подолати часову минуцність і просторову обмеженість) – особливо відтоді, як мова стає сигнітивною системою, що в знаках, символах увічнею річ і думку. *Cognata vocabula rebus* – це не лише "слова, що відповідають речам", а ще й, і тим більше, "слова, в яких пізнаються речі" (лат. *cogno, cognosco* – пізнавати, знати).

Третій, науковий, рівень пізнання ґрунтується, насамперед, на емпіричних даних та застосуванні розвиненого, постійно удосконалюваного мовно-понятійного апарату науки, що спрямовані на всебічне пізнання об'єктивної дійсності в найбільш істотних ознаках, зв'язках, відношеннях. Понад це є хіба що художньо-образне пізнання світу та рівень підсвідомості, інтуїції як здатність "безпосереднього" розпізнавання істини, ніби через здогад чи "осяяння".

Реалізуючи свої когнітивні потреби на власне буттєвому рівні, ми оперуємо реченням-думкою і підпорядкованими його смислу смислами слів. Посутніми, універсальними показниками як усієї світобудови, так і конкретної ситуації дійсності для нас є субстанція, динамічна/статична/власне ознака, час (зараз/колись), простір (тут/не тут), модус (є 'таким'/ може бути 'таким'). Наукове пізнання оперує категоріями як широкими поняттями, в яких відображені найістотніші ознаки явищ об'єктивної дійсності і які є методологічною основою такого пізнання. Кожна наука має систему своїх категорій, найбільш широкими серед яких є філософські категорії, а саме 'матерія', 'рух', 'простір', 'час', 'якість', 'кількість' тощо. Вони охоплюють усі галузі знань. Таким чином, можна узагальнити, що на різних рівнях і в різних формах пізнання суттєвою характеристикою пізнаваних речей та явищ є просторова.

Простір і час – це нерозривні ознаки (форми) існування матерії. Час – це послідовна зміна подій, тривалість самих подій та їхніх змін; він одновимірний, незворотний, принаймні у його традиційному трактуванні. Простір – це порядок і протяжність матеріальних об'єктів, він тривимірний. Простір і час існують реально, вони об'єктивні, притаманні самим предметам матеріального світу [8, с. 485-486]. Нерозривність часу й простору реалізується, зокрема, в такій абстрактній категорії, як *хронотоп*, тобто єдність часових і просторових

торових координат із перевагою часових [2, 122]. Людині властивий часово-історичний характер життєдіяльності (інтервал між народженням і смертю), але екзистенційна специфіка людського існування постає, насамперед, ніби на просторовому підґрунті. "І справді, коли ми бажаємо визначити спосіб існування людини стосовно світу, ми говоримо, що вона *"знаходиться у світі"*. Прийменник у (або в) одразу орієнтує нас на просторове відношення" [11, с. 22-23]. Проте саме завдяки появі в людини відмінної від природної (власне фізичної) духовної реальності (свідомості) вона й усвідомлює свою "інакшість" й реалізується по-іншому. І першим кроком тут є проведення сполучення просторової межі між собою та світом – це предметна, зовнішня самоідентифікація, відмежування однієї частини реальності (я) від іншої (не я). Те, що ми назвали "реалізація по-іншому", і є власне основною ознакою людини порівнянню з рештою природного світу: це, з одного боку, здатність виокремлювати себе із просторово-часового континууму, а з другого – долання просторового й часового обмеження, перервності, кінченності через постання історії людськості. Історія – це і є власне людська форма часовості [11, с. 26]. Бачимо, що простір і час постають як двоєдність, причому духовна природа людини з очевидністю стосується насамперед категорії часу (*ввійти у безсмертя, як у вічну ріку часу*), а матеріальна її природа – категорії простору (бути тут чи не бути; у народній фразеології: *мати місце під сонцем – тільки тепле місце лишилося*).

Наші уявлення про простір і час є відображенням реальних простору й часу, і втілюються вони в мовних одиницях різних рівнів. Якщо час навіть без додаткових лексичних покажчиків виступає в мовах світу, й зокрема в українській, в спеціалізованій дієслівній категорії часу й бере участь у формуванні предикативного плану речення, то просторовість у предикативній площині за допомогою спеціальних засобів не реалізується, а місцевий відмінок субстантива – це лише окреме значення граматичної категорії відмінка, яке не може охоплювати в цілому й формувати категорію просторовості чи категорію локативності, а є лише її окремим проявом. З огляду на важливість просторових характеристик предмета чи явища, вони можуть втілюватися за допомогою певних морфемних, лексичних та синтаксичних засобів чи мисляться ситуативно. Поняттям просторовості, за великим рахунком, ми оперуємо щоразу, коли використовуємо мову як засіб спілкування й пізнання світу хоча б тому, що виокремлюємо якийсь сегмент дійсності, за Виноградовим, "відрізок", "шматочок", і втілюємо його через слова у реченні-думці.

Час і простір не лишаються сталими, як і уявлення людини про них. Загальна теорія відносності довела, що плин часу і протяжність тіл у просторі не абсолютні величини, а такі, що залежать, зокрема, від швидкості руху цих тіл. Крім того, структура й властивості чотирирівмірного континууму (простір + час) змінюються залежно від скупчення мас речовини і породжуваного ними поля тяжіння [10, с. 75-76]. Отже, з розвитком науки й практики, зокрема й мовної, наші поняття про час і простір розвиваються, стають дедалі повнішими, що також позначається на зміні, диференціації, вдосконаленні й мовних засобів їхньої передачі. Значущість простору як загальної, всеосяжної форми буття матерії зумовлює те, що, за нашими підрахунками, більше ніж у 50 % предикативних

кативних одиниць мовець конкретно означає просторові умови розгортання події, в решті одиниць вони визначаються контекстуально чи ситуативно, тобто мисляться як уже зазначений фонівий простір.

Локативність у лінгвістиці – це семантична когнітивна категорія, яка, охоплюючи весь спектр просторових ознак та характеристик субстанції і становлячи об'єктивну ознаку предметів і явищ дійсності, реалізується в сучасній українській мові за допомогою певної кількості моделей. Термінопоняття походить від лат. *locus* – місце, *loco* – уміщую, розміщую. У сучасній українській мові поняття локативності, у широкому сенсі, може передаватися різноманітними морфемними, морфологічними, лексичними, а також синтаксичними засобами, тобто реалізується на всіх рівнях мови, де прерогативою є семантика. Так, сема локативності виражається префіксальними морфемами на-самперед у дієсловах руху та їхніх іменникових дериватах: *відходити, заходити, приходити, відхід, прихід*. На морфологічному рівні ця категорія реалізується в специфічних відмінкових формах іменника, наприклад, орудного відмінка – *кружляти містом* (Ю. Андрухович), а також за допомогою спеціальних словотвірних засобів: *виноградник, вишняк, кав'ярня*, які кваліфікуються також як своєрідні реченнєві конденсати [5, с. 99-100]. Ця категорія втілюється в таких лексико-граматичних класах слів, як дієслова (*знаходитися, перебувати*), іменники (*відстань, місце*), прислівники (*вгорі, внизу, десь, тут, там, будь-де*), прийменники (*в, на, перед* тощо). На синтаксичному рівні, де розглядаються складені одиниці мови, локативність передається прийменниково-іменниковими сполуками (*у світі, на порозі*), відокремленими обставинами місця: *Десь-не-десь, в якомусь царстві, дзвони били по лицарству* (Л. Костенко), чи підрядними реченнями місця у складнопідрядних реченнях: *Зветяжко пролетів краї землі і перейшов, згорнувши темні крила, Туди, де ждала братня тінь Ахілла* (М. Рильський). Семантико-функціональний центр із названих засобів передачі локативності становлять прислівники та прийменниково-іменникові конструкції – синтаксичні деривати прислівників із помітною частотною перевагою останніх. Саме прислівники та прийменниково-іменникові конструкції виступають мінімальними одиницями, що здатні самостійно на семантико-синтаксичному рівні, маючи за собою конкретні денотати, позначати просторову ознаку предмета, предикувати її. Якщо в сучасній українській мові нараховується більше трьохсот прислівників місця, то число комбінацій локативних прийменників з іменниками, що формують локативний комплекс, практично обрахувати неможливо. Це й зумовлює частотність, продуктивність таких локативних конструкцій як виразників просторової ознаки.

Речення – це багатоаспектна, багаторівнева одиниця, і вона не може бути інакшою, адже перехід від пропозиції як смислового образу ситуації до її маніфестації в реченні – це не механістична процедура, а власне перехід над "океаном" універсально-логічного змісту думки на "човні" словесного мислення конкретної мови. Кацнельсон називає мовотворення "актом поелементного перекладу з якогось внутрішнього коду на натуральну мову" [7, с. 4]. Словесному мисленню на категоріальному рівні відповідає лінгвістичне значення, лінгвістична семантика. І тут основоположного значення набуває

семантико-синтаксичний рівень мови із його одиницею синтаксемою, "який відтворює те, як логічний зміст думки не універсально, а конкретно в кожній національній мові створює семантику власне речення, його значення, що є мовним виразом логічного змісту" [6, с. 8-9]. На відміну від формально-граматичного цей рівень ближчий до пропозиції, власне, до змістової природи речей і сприяє розкриттю сутнісних явищ, взаємозв'язків, баченню пропозиційних ядер (точок), функції смислу імен, тобто самих денотатів. У традиційно-граматичному вченні про члени речення відсутнє поняття власне елементарної синтаксичної одиниці, оскільки членом речення – головним чи другорядним – визнається і синтаксично подільна конструкція. З іншого боку, статус службових частин мови, як, скажімо, прийменників (локативних зокрема) лишив їх поза увагою в лексико-семантичній площині речення. Синтаксема постає як дискретна елементарна, але неподільна саме у семантико-синтаксичному плані одиниця глибокої структури речення [9, с. 22-23].

Семантику речення формують різні компоненти (синтаксеми), основним з-поміж яких є предикат. У комунікативному плані саме присудок (предикат) і його синтаксична група з найбільшою частотою називає нове, очікуване в повідомленні, власне те, що безпосередньо стосується когнітивної сфери. Проблемним є питання, чи може прийменниково-іменниковий комплекс як найпродуктивніша синтаксична форма вираження локативного значення (локативна синтаксема) вступати в первинні предикатні семантико-синтаксичні відношення і виражати так звану первинну предикатну синтаксеми – власне предикативну синтаксеми. Зауважимо, що коли ми ведемо мову про семантико-синтаксичну структуру конкретного речення, речення як одиниці синтаксису, на рівні семантико-синтаксичному слід із предикатних відношень (для них визначальною є ознаковість, вони "передають різні види ознак" [4, с. 31]) виокремлювати як різновид останніх – предикативні, де реалізується приписування центральної ознаки, тобто такої, що й дає нам речення і як формально-граматичну, і як семантико-синтаксичну одиницю. Між функціонально-семантичним планом значення тексту й змістом цього ж тексту, на думку дослідників, відсутня абсолютна тотожність [3, с. 95-97]. Як висловився В. Скалічка, не становить проблеми описати значення тексту в окремих його лексико-граматичних складниках – значно складніше подати смисл (зміст), тобто все те, що містить текст плюс сама ситуація. Серед первинних предикатних семантико-синтаксичних відношень виділяють такі різновиди: акціональні, процесуальні, статальні, квалітативні, кількісні, локативні [4, с. 31], причому кількісні та локативні можна розглядати як різновиди статальних. На основі цих відношень виступають відповідні синтаксеми. Предикатні синтаксеми як такі, що формують семантичну структуру речення, класифікують насамперед за їхньою семантикою, виділяючи відповідно чотири основні типи: предикати дії, предикати процесу, предикати стану та предикати якості. З-поміж предикатів стану звертають на себе увагу так звані локативні предикати, які, як зауважує І. Вихованець, не становлять абсолютної нової щодо предикатів стану семантичної сутності. Однак з огляду на своєрідність їхньої внутрішньої диференціації локативні предикати, як і предикати кількості, виділяють в окремі класи [4, с. 104]. І якщо в реченнях із предикатом власне

стану чи кількості вказується на аналітичність вираження часу й способу (*весело, було весело, було б весело чи було чимало, буде чимало, хай буде чимало*), то в реченні типу *Хлопець був у лісі* прийменниково-іменниковий комплекс у *лісі* розглядається не в складі локативного предиката, а як субстанційна локативна синтаксема, що входить у валентну рамку аналітичних дієслів із просторовими постфіксами [4, с. 134]. Але ж речення в семантичному плані розглядається як розгорнута дефініція певної ситуації. А для названих речень у такій дефініції важливою є саме ознака місця, локалізація чинності. На нашу думку, прийменниково-іменниковий локативний комплекс разом із абстрактною дієслівною зв'язкою *бути* може виступати і як предикативна синтаксема, в такій спосіб формуючи семантико-синтаксичну структуру речення, наприклад: *Були в районі Мальти, коли їх спостиг раптовий, скажених балів шторм, зовсім тут несподіваний о такій порі літа* (О. Гончар). Такий локативний предикат аналітично називає стан предмета у просторовому плані і його цілком логічно розглядати в межах так званих предикатів стану. Тут доречно розглянути дещо складніші конструкції, як, скажімо, *Квіти на столі, Речі в шухляді* тощо. Такі речення, як відомо, визначають то як (односкладні) називні, то як двоскладні еліптичні, вказуючи на імпліцитність дієслівної зв'язки в теперішньому часі. Цікаво, що не лише з семантичної точки зору, а й із власне граматичної речення такого типу кваліфікуються (наприклад, у русистиці) як самостійні граматичні моделі двоскладних речень, навіть без приписування їм ознаки еліптичності. Очевидно, що типологічна класифікація таких речень здійснюється не на власне граматичній, а на семантичній основі, адже ні член речення, ні синтаксема й поготів не може зводитися в синтаксисі до морфологічного вираження. Л. Кадомцева кваліфікує такі компоненти синтаксичної структури речення як згорнутий предикат без зв'язки. Отже, щоб речення "відбулося", необхідне поєднання через проникнення (своєрідну дифузю) і накладання певних семантичних сутностей (локативний фігурант є тут досить продуктивним) та формально-граматичних компонентів, зокрема й інтонації, в єдине ціле. Котрий із предикатних знаків є власне предикативним (присудковим) – це питання внутрішньої субординації як семантичних, так і формально-граматичних чинників, співвіднесених із конкретною ситуацією дійсності й комунікативною настановою. Так званий локативний комплекс найчастіше формують локативний предикат разом з адвербіальною локативною синтаксемою, що у лексико-морфологічному плані є прислівником або сполучкою просторового прийменника з іменником. Прислівники як морфологізований засіб передачі локативного значення. Вони називають просторову ознаку щодо мовця (*праворуч була вузька вулиця*) або щодо ситуації, яка осмислена в цілому й контекстно. Найпродуктивнішим і найчастотнішим морфолого-синтаксичним різновидом локативної синтаксеми як категоріальної величини є прийменниково-іменникова конструкція, у якій вказівка на місце як окремий випадок усвідомленого нами просторового сегмента із просторового континууму реалізується саме за допомогою прийменника, а іменник називає об'єкт, відносно якого ми сприймаємо простір (*сунці ростуть у лісі*). Із усією очевидністю постає антропоцентричний характер семантико-

синтаксичних форм локативності: людина-мовець становить автосистему просторових координат: *Дай, я поведу тебе назад* (Леся Українка) – це значить *назад* щодо я і тебе як епіцентру ситуації. Навіть коли просторовим орієнтиром виступає якийсь предмет, об'єкт, а не суб'єкт думки-мовлення (у прикметниково-іменникових сполуках), то й це теж здійснюється як, так би мовити, непряма самоідентифікація, виокремлення, винесення себе за межі якогось об'єму, для інтерпретації ситуації як зовнішньої щодо мовця: *За горою блискавиці, а в долині нашій темно* (Леся Українка).

Фактично, саме через локативні семантико-синтаксичні форми людина набуває здатності когнітивно оцінювати неоднорівність простору чи, інакше, існування сукупності (системи) площинно-об'ємних вимірів всередині якогось об'єму, що обсервується. Показовим тут є активне функціонування фразеологізмів на зразок: *лежить на душі, серце не на місці, душа стала на місце, пожити гріх на душу, впадати в душу, прийняти в душу, душа вгору росте*. Душа, серце як духовні субстанції набувають фізичних виявів – обставинно-просторових характеристик. Ці магічні формули людської мудрості, втрачаючи ознаки навіть стертих метафор, відкривають світ по-новому, повертають людині гармонію, відчуття єдності духовного й фізичного начал, брак якої у невпинних філософських пошуках людство намагається подолати щонайменше дві тисячі років (від доби античності). Тематичні парадигми часу й простору, таким чином, взаємозаміщуються, набувають ознак антропоморфності – постають у своєрідній дихотомії зовнішнє-внутрішнє. У цьому контексті надзвичайно цікавими є міркування В. Базилевського про "внутрішній простір" в одноіменному есеї. Зовнішній (його можна назвати екзистенційним) простір постає у фізичних проявах і вимірах, внутрішній – автор визначає як "безтілесний", "таємниці психіки", своєрідну "опорну конструкцію" духу [1, с. 1, 7]. Парадоксальна річ – що більше звужується простір зовнішній, то більше розширюється внутрішній: за несприятливих зовнішніх (фізичних) життєвих обставин людина може рятуватися розширенням внутрішніх рамок буттєвості – внутрішній простір ніби матеріалізується, "віднаходить зовнішні форми вияву" [1, с. 1]. Згадаймо Тараса Шевченка, Павла Грабовського, Лесю Українку, Василя Стуса – попри всі злигодні долі (а може саме через них) вони явили світові перлини творчості як прояви високодуховної (безкінечної і нетлінної) сили. Сублімація тілесного в безтілесне – ось джерело неперехотного й безкінечного: *Не бійтеся! В кривавих хзиль навалі Не згине думка, правда і добро, Лиш краще, ширше розів'ється далі* (І. Франко).

Таким чином, просторовість – це наскрізна когнітивна ознака (вузько) чи категорія (широко), що охоплює всі форми взаємодії людини зі світом, усі рівні пізнання: перцептивний, мовно-комунікативний, мовно-логічний (науковий). По-друге, оскільки категорії – це типове, істотне в усій багатоманітності реального світу, його проявів, змісту і зв'язків, то й їм властиві певні таксономічні характеристики. У цьому сенсі категорія просторовості є однією з основоположних і корелює із категорією часу, постаючи у своєрідній триєдності сутність ~ часо-просторовий стан (як якісна ознака першої) ~ відношення [8, с. 50-53]. Якість дозволяє говорити про певні часові межі, доки перша є такою, що відповідає сама собі. Кількісна ознака передбачає перерозклад про-

сторових характеристик (об'єм, довжина тощо) предмета, а значить і навколишнього просторового "тла". У той же час, зміна порядку, конфігурації розміщення об'єктів у просторі призводить до зміни властивостей самого матеріального світу. По-третє, антонімічна компаративема тут/не тут набуває ознак антропоморфності: зовнішній простір/внутрішній простір. По-четверте, вербальним втіленням просторової характеристики і ядерними формами в ній є прислівники, які називають локативну ознаку щодо її орієнтира – самого суб'єкта мовлення, та їхні синтаксичні деривати – прийменниково-іменникові конструкції, в яких прийменник виражає вказівку на просторову ознаку, а іменник – орієнтир, щодо якого вона здійснюється. Сема просторовості реалізується в мовних одиницях, для яких релевантними є лексико-семантичні характеристики, отже, щонайменше у морфемі, найменшою ж семантико-синтаксичною одиницею із просторовим значенням є локативна синтаксема.

1. *Базилевський В.* Внутрішній простір // Літературна Україна. – 9 лютого 2006. – № 5.
2. *Бахтин М.М.* Литературно-критические статьи. – М., 1986.
3. *Бондарко А.В.* Грамматическое значение и смысл. – Ленинград, 1978.
4. *Вихованець І.Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992.
5. *Городенська К.Г.* Деривація синтаксичних одиниць. – К., 1991.
6. *Кадомова Л.О.* Українська мова. Синтаксис простого речення. – К., 1985.
7. *Кацнельсон С.Д.* Речемыслительные процессы // Вопросы языкознания. – 1984. – № 4.
8. *Кондаков Н.И.* Логический словарь-справочник. – М., 1975.
9. *Мухин А.М.* Синтаксический анализ и проблема уровней языка. – Ленинград, 1980.
10. *Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова.* – М., 1987.
11. *Ярошевец В., Бичко І.* Саморефлексії філософського дискурсу // Філософська думка. – 2003. – № 2.

ПСИХОЛІНГВІСТИКА. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Діана Терехова
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

"ІДЕАЛ" В АСОЦІАТИВНІЙ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ТА РОСІЯН

Проблема людської особистості є найважливішою в сучасних гуманітарних науках. Останнім часом вітчизняні та закордонні вчені намагаються випрацювати комплексний історико-культурний підхід, який дозволить зрозуміти людину в контексті історичного процесу, в усьому розмаїтті його історико-культурних функцій. Так, наприклад, із дев'яностих років минулого століття на матеріалі слов'янських культур вирішуються проблеми визначення місця людини в картині світу та її статусу в реальному світі, окреслюється модель особистості різних епох, аналізується образ людини в народній культурі, християнській свідомості, художній творчості.

Зазначена проблема стала модною, однак у її дослідженні ще дуже багато невирішених питань. Як зазначає І. Свирида, найважливішою залишається історико-культурна типологія особистості, пов'язана з генеральними характеристиками культурного процесу в цілому. Найголовнішим завданням сучасних гуманітарних наук є наближення до розуміння неповторного образу, специфіки даної культури, у контексті якої формуються різноманітні типи особистості [4, с. 7]. У процесі вивчення людини недостатньо простежити зміни лише соціальних параметрів, бо в такому разі особистість залишається поза увагою. Розкрити особистість допоможе не життєве середовище, а ставлення людини до нього, до власного життя, до навколишнього світу тощо.

Головним завданням нашого дослідження є комплексний зіставний аналіз асоціативних полів слів, пов'язаних із внутрішнім світом людини, виявлення загальних та етноспецифічних рис в асоціюванні представників східнослов'янських народів, зокрема зіставний аналіз стимулу ІДЕАЛ та його корелята в російській мові для виявлення етнокультурних особливостей асоціювання представників українського та російського народів, їхніх ціннісних орієнтацій та символічності вербальних асоціацій.

Аналізуючи публікації останніх років, помічаємо всебічне вивчення мовознавцями, у тому числі й психолінгвістами, окремих концептів, які відбивають етнокультурну специфіку, цінності, риси менталітету певного народу (наприклад, праці Н. Арутюнної, Г. Берестнєва, О. Бондаревої, І. Бескорвайної, І. Бобринської, Т. Голікової, І. Голубовської, Т. Криги, Ю. Караулова, С. Мариньчак, Т. Радзієвської, Н. Сукаленко, Л. Чернейко тощо). Комплексне психолінгвістичне дослідження внутрішнього світу людини поки що не проведене.

Проаналізовані асоціативні поля стимулів-корелятив є вербальною репрезентацією мовної свідомості, "фрагментами" загальних образів світу народів. Разом з іншими "фрагментами" вони допоможуть скласти цілісну уяву про внутрішній світ людини.

Етнопсихолінгвістичні дослідження базуються на вченні О. Леонтьєва про образ світу і теорії сприйняття як суб'єктивному відбитті об'єктивної реальності.

Мовна свідомість – це опосередкований мовою образ світу певної культури, тобто сукупність перцептивних, концептуальних і процедурних знань носія культури про об'єкти реального світу [8, с. 162].

Матеріалом дослідження є асоціації, одержані в результаті проведення вільного асоціативного експерименту в Україні та в Росії в 1999-2000 рр. серед студентів гуманітарних вищих навчальних закладів (по сто представників українців і росіян). Респонденти сформувався як особистості за часів незалежності цих двох держав, і тому цікаво виявити ціннісні орієнтації та устремління молодого покоління.

Цінності в житті суспільства виступають соціально значущими орієнтирами діяльності людей, одним із чинників розгортання політичної історії. Як відомо, цінності становлять фундамент культури. Культура є фундаментом будівлі суспільного життя, а цінності – осередком духовного життя суспільства.

Основна форма, в якій функціонують цінності, – ідеал. Особливістю ідеалу є його нездійсненність. У цьому проявляється абсолютність ідеалу, його безкінечність, принципова недосяжність. Саме завдяки безкінечності ідеалу можлива ціннісна ієрархія, певна градація, що визначається відповідністю ідеалу; ідеал же не має ступенів [9, с. 527].

Людський ідеал завжди включено до уявленень про світ, він змінюється в різні історико-культурні епохи й визначає головний ціннісний стрижень культури.

За визначенням "Філософського словника", ідеал (грецьк. idea – вид, образ, уявлення, поняття) – 1) суспільний, 2) моральний, 3) естетичний – історично найбільш повна гармонічна єдність суб'єкта та об'єкта, людини і суспільного цілого (а також природи), що знаходить вираження у вільному й універсальному розвитку людських творчих сил як самоцілі. Як основа творчості в будь-якій галузі діяльності, естетичний ідеал служить одночасно і критерієм оцінки прекрасного в житті й у мистецтві... [10, с. 153].

Ідеал виступає як зразок, норма і як належне, до якого треба прямувати. Нормативність ідеалу зумовлена їхнім істотним змістом [11, с. 59].

Національний ідеал, на думку Д. Лихачова, слід відрізнити від національного характеру. "Ідеал не завжди збігається з дійсністю, навіть завжди не збігається, але національний ідеал є дуже важливим..."

Народ, який створює високий національний ідеал, створює геніїв, що наближаються до цього ідеалу. А виміряти культуру, її висоту ми повинні за її найвищими досягненнями, бо лише вершини гір підносяться над століттями, складають гірський хребет культури" [1, с. 458].

Ідеал є найвищим об'єктивним критерієм оцінки всього, із чим людина стикається у навколишньому світі, усього, що потрапляє до сфери її інтересів. У своїй діяльності людина підсвідомо, іноді свідомо, постійно співвідносить реальне з ідеалом, з'ясовує, якою мірою це реальне відповідає ідеалові [11, с. 59].

Тлумачні словники подають такі словникові статті:

Ідеал. 1. Найвища мета, до якої прагнуть люди і яка керує їхньою діяльністю тощо. *Вірю я в правду свого ідеалу.* (Л. Українка). 2. Взірець досконалості. *Для Петра старший лейтенант Корольов був ідеалом офіцера* (Багмут). // Про того, хто є для когось втіленням найкращих якостей тощо. *Не сміє і очей звести на свій ідеал* [7, с. 10].

Идеал. 1. Высшая, руководящая деятельностью общества или личности цель, которой стремятся достигчь; предел чьих-либо стремлений, желаний. *Так появился в ее жизни идеал, к которому с того дня она стремилась всеми силами настойчивой и упрямой души* (Полевой). 2. Совершенное воплощение, лучший образец чего-либо. *[Горлицы] служили идеалом верной любви* (Аксаков) [5, с. 38-39].

Отже, у тлумаченні цього поняття у двох мовах спостерігаємо повний збіг основних значень.

Розглянемо тепер асоціативні поля слів-стимулів ІДЕАЛ/ИДЕАЛ в українській та російській мовах. Одразу зауважимо, що в обох мовах стимул, який є абстрактним іменником, викликав велику кількість асоціацій, але з низькими індексами частотності, особливо в українців. Ця риса асоціювання свідчить про низький рівень стереотипності реакцій у респондентів на цей стимул.

Як відомо, асоціативне поле має у своїй будові ядро та периферію. Порівняємо ядра асоціативних полів стимулів-корелятивів у зіставлюваних мовах:

Таблиця 1. Ядра асоціативних полів стимулів ІДЕАЛ / ИДЕАЛ

№	Українська	Частотність	Російська	Частотність
1.	<i>мрія</i>	6	<i>кумир</i>	13
2.	<i>людина</i>	4	<i>мечта</i>	8
3.	<i>чоловік</i>	4	<i>красота</i>	5
4.	<i>Бог</i>	3	<i>жінчина</i>	4
5.	<i>зразок</i>	3	<i>масло</i>	4
6.	<i>ідол</i>	3	<i>недостижимий</i>	4
7.	<i>кумир</i>	3	<i>Бог</i>	3
8.			<i>совершенство</i>	3
9.			<i>ідол</i>	3

Стимул ІДЕАЛ у респондентів-українців асоціюється насамперед із мрією, людиною, Богом, а в росіян – здебільшого з людиною-взірцем (*кумир* (13)), потім із мрією, красою, жінкою. Окрім цього, уже ядерні реакції російських респондентів указують на основні характеристики поняття: *недостижимий* (4), *совершенство* (3), а в українців – зі зразковістю: *зразок*, *кумир*. В обох мовах з однаковою частотністю наведено асоціації *Бог* та *ідол* / *идол*, які вказують на два інших важливих напрями асоціювання: Бог як взірець для людини, а також негативне явище – ідолопоклонство. Асоціації ядра визначають найголовніші напрями процесу асоціювання українців та росіян на цей стимул, називають провідні тенденції структури асоціативних полів.

Для якісного аналізу асоціативних полів стимулів застосовано асоціативний гештальт, який детально показує структуру полів, загальні та специфічні риси процесу асоціювання [2, с. 119].

В асоціативному гештальті досліджуваного стимулу визначаємо такі зони:

1. Ідеал людини.
2. Еталон досконалості та його характеристики.
3. Недосяжність, нематеріальність ідеалу.
4. Мрія і прагнення до неї.
5. Ідеал-порівняння.
6. Втрата ідеалу.
7. Ідолопоклонство.
8. Ідеал якостей людини.
9. Ідеал краси.
10. Ідеал мистецтва та літератури.
11. Ідеал любові.
12. Ідеал життя.
13. Ідеал епохи.
14. Персоналії.
15. Тваринний світ.
16. Числа.

Погляньмо, яку будову мають асоціативні поля зазначених стимулів у кожній мові.

Асоціативний гештальт стимулу **ІДЕАЛ**

I. Зона 1 (28 %): *людина (4), чоловік (4), кумир (3), лідер (2), батько, геній, дружини, жінка, жіночий, красуня, лідер, личний (рус.), мама, мати, мій чоловік, нормальна людина, хлопець, чоловіка, я?*

II. Зона 2 (17 %): *зразок (3), символ (2), взірєць, високий, високість, висота, вишуканість, досконале, досконалість, найкраще, найкращий, один, хороший, еталон.*

III. Зона 3 (12): *недосяжний (2), без форми, ілюзія, манекен, недосяжне, недосяжний, недосяжність, несправжній, ніщо, омана, утопія.*

IV. Зона 4 (8): *мрія (6), мета (2).*

V. Зона 5 (7): *Бог (3), зірка (2), ікона, німб.*

VI. Зона 6 (7): *відсутність, не буває, не існує, немає, неможливо, не у всіх є, хто?*

VII. Зона 7 (6): *ідол (3), захоплення, поклоніння, фанат.*

VIII. Зона 8 (5): *авторитет (2), розум, справедливість, чеснота.*

IX. Зона 9 (3): *краса (2), красота (рус.).*

X. Зона 12 (2): *майбутнє, щастя.*

XI. Зона 13 (2): *вічний, вічність.*

XII. Зона 10 (1): *Скарлет.*

XIII. Зона 11 (1): *любов.*

XIV. Зона 14 (1): *Сталін.*

Асоціативний гештальт стимулу **ІДЕАЛ**

I. Зона 1 (23): *кумир (13), жінчина (4), человек (2), друга, мужчина, мой, человека.*

II. Зона 2 (17): *совершенство (3), образец (2), предел (2), пример (2), гармония, идея, образ, свет, собирательный образ, стимул, чистота, эталон.*

III. Зона 4 (13): *мечта* (8), *стремление* (2), *подражание*, *пристрастие*, *стремление к хорошему*.

IV. Зона 3 (10): *недостижимый* (4), *далекий* (2); *недостижим, но нужен*; *недостигаемость*, *сон*, *фантастика*.

V. Зона 10 (8): *масло* (4), *классика* (2), *книга*, *Татьяна*.

VI. Зона 9 (7): *красота* (5), *красоты*, *прекрасное*.

VII. Зона 5 (5): *Бог* (3), *зеркало*, *солнце*.

VIII. Зона 7 (4): *идол* (3), *культ*.

IX. Зона 11 (3): *любви*, *любимый*, *пара*.

X. Зона 6 (2): *нет*, *отсутствие*.

XI. Зона 8 (2): *добра*, *поведения*.

XII. Зона 12 (2): *жизненный*, *жизни*.

XIII. Зона 13 (1): *современный*.

XIV. Зона 15 (1): *конь*.

XV. Зона 16 (1): *777*.

Тепер зіставимо ядра гештальтів у двох мовах (дві найбільші за обсягом зони): в обох мовах це зона 1 "Ідеал людини" та зона 2 "Еталон досконалості та його характеристики". Такий збіг не можна вважати повним, бо, наприклад, на зону 1 в українській мові припадає 28 % усіх реакцій, а в російській – 23 %. Суттєво відрізняється і якісний склад: по-перше, за кількістю асоціатів (19 в українській мові, 7 – в російській); по-друге, за докладнішою класифікації помічаємо, що в російській мові більше реакцій-назв людини, на яку хочуть бути схожими, та розрізнення за статтю (напр., *кумир*, *человек*; *женщина*, *мужчина*), а в українській – назви родичів (*мама*, *мати*, *батько*, *чоловіка*, *дружини*, *мій чоловік* та ін.), жодної з яких не названо росіянами. Ця риса процесу асоціювання свідчить про те, що у свідомості українців відбито споконвічне традиційне поважне ставлення до родини, батьків, до матері – берегині родинного тепла та затишку.

У зоні 2 з-поміж головних характеристик ідеалу українські респонденти назвали: *високий*, *вишуканість*, *досконалість*, *висота*, а російські – *гармонія*, *чистота*, *свет*, *совершенство*. Як еталон названо росіянами реакції: *образ*, *собрательный образ*, *пример*, *эталон*, *идея*, *стимул*, що засвідчує абстрактність ідеалу, бажання бути схожим на нього, а українські респонденти, крім цього, вважають, що ідеал має і символічне значення: *символ*.

Зона 4 "Мрія і прагнення до неї" більш широко представлена в асоціативному гештальті російської мови: *мечта* (8), *стремление* (2), *подражание*, *пристрастие*, *стремление к хорошему*, на наш погляд, це вказує на більш оптимістичний настрій росіян. На користь цього свідчать і реакції зони 6 "Втрата ідеалу", які більшою мірою подані респондентами-українцями: *відсутність*, *не буває*, *не існує*, *немає*, *неможливо*, *не у всіх є, хто?*

Зона 5 "Ідеал-порівняння" містить такі реакції українців: *Бог* (3), *зірка* (2), *ікона*, *німб*. В українській культурі ікона (образ) – символ Царства Духу, Господа; молитви; божественної гармонії; світла, слави Божої і величі; устремління світу, людей до Всевишнього; святості; олюдненого образу Бога [6, с. 132].

В іконі наочно передано реалізацію формули: "Бог став Людиною для того, щоб людина змогла стати Богом".

Ікона пронизана символікою форм, ліній, кольорів. Святість всевишньої людини передається, зокрема, за допомогою німба (вінчика), який є образотворчою передачею духовного світу, внутрішньої гармонії людини і Божої благодаті. Ікона – це зовнішнє вираження перетвореного стану людини, її освячення Божественним світлом [6, с. 133].

У гештальті російської мови, окрім асоціацій *Бог, сонце*, є ще реакція *зеркало*, яка, можливо, ілюструє те, що ідеали в суспільстві відбивають його стан розвитку.

Відрізняються реакції в зоні 10 "Ідеал мистецтва та літератури", в якій росіяни називають асоціацію *Татьяна*, можливо, з "Євгенія Онегіна", а українці – *Скарлет* з англomовної літератури; у зоні 13 "Ідеал епохи" росіяни вказують на сучасний ідеал, а українці засвідчують його наявність в усі часи.

Деякі зони є лише в окремому гештальті, наприклад, зона 14 "Персоналії" – в українському варіанті, представлений реакцією *Сталін* – ідеалом певної частини народу в радянські часи. У російському гештальті – зона 15 "Тваринний світ" подана реакцією *кінь*, а, як відомо, кінь – символ сонця й одночасно емблема пекла, потойбічного світу в давніх слов'ян [3, с. 287]; зона 16 "Числа" – реакцією 777, що має подвійне символічне значення числа: сім, що тричі повторюється. Три є стійким стереотипом числа божественного, святого, символом досконалості в предметах і явищах світу. Ці риси стосуються і числа сім.

Спільне та відмінне в асоціативних полях досліджуваних стимулів-корелятивів подано таблиці 2.

Таблиця 2. Структура асоціативних полів стимулів ІДЕАЛ / ІДЕАЛ

№	Зони гештальту	Українська %	Російська %
1.	Ідеал людини	28	23
2.	Еталон досконалості та його характеристики	17	17
3.	Недосяжність, нематеріальність ідеалу	12	10
4.	Мрія і прагнення до неї	8	13
5.	Ідеал-порівняння	7	5
6.	Втрата ідеалу	7	2
7.	Ідолопоклонство	6	4
8.	Ідеал якостей людини	5	2
9.	Ідеал краси	3	7
10.	Ідеал мистецтва та літератури	1	8
11.	Ідеал любові	1	3
12.	Ідеал життя	2	2
13.	Ідеал епохи	2	1
14.	Персоналії	1	–
15.	Тваринний світ	–	1
16.	Числа	–	1
Усього		14	15

Аналіз асоціативних полів слів, пов'язаних із внутрішнім світом людини та її ціннісними орієнтаціями, наочно показує структуру й етноспецифіку аналізованої ділянки цього фрагмента мовної свідомості українського та російського етносів. У подальшому дослідженні буде відтворено асоціативний геш-

тальт слова-стимулу білоруською мовою, що допоможе одержати більш повний, цілісний фрагмент образу світу носіїв східнослов'янських мов.

1. Лихачев Д.С. Избранные работы: в 3-х т. – Л., 1987.
2. Марковина И.Ю., Данилова Е.В. Специфика языкового сознания русских и американцев: опыт построения "ассоциативного гештальта" текстов оригинала и перевода // Языковое сознание и образ мира. – М., 2000. – С. 116-132.
3. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1982.
4. Свирида И.И. Введение. Человек в контексте культуры // Человек в контексте культуры. Славянский мир / Отв. ред. И.И. Свирида. – М., 1995.
4. Словарь современного русского литературного языка. – М.; Л., 1950–1965. – Т. 1-17. – Т. 5.
6. Словник символів культури України / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко та ін. – 3-є вид. – К., 2005.
7. Словник української мови. – К., 1970–1980. – Т. 1-11. – Т. 4.
8. Уфимцева Н.В. Языковое сознание: этнопсихолінгвістическая парадигма исследования // Методология современной психолінгвістики. – М., 2003. – С. 162-174.
9. Філософія: Навч. посібник / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 1997.
10. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М., 1986.
11. Эстетика: Учебн. пособие / Под ред. Л.Т. Левчук, Д.Ю. Кучерук, В.И. Панченко и др. – К., 1992.

Володимир Чумак, Аліна Акуленко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СИСТЕМНІСТЬ ЛЕКСИКИ І КАТЕГОРІЙНА СИСТЕМА ЛЕКСИКОНУ ШКОЛЯРА

У теорії мовознавства питання взаємозв'язків системного впорядкування лексичних одиниць та категорійної системи лексикону мовця залишається недостатньо дослідженим. Суперечки також виникають щодо терміна категорія, який вживається як на позначення класу слів, так і на позначення узагальнених граматичних значень, які властиві даним словам. Актуальними залишається з'ясування функціональної основи лексичної системи української мови і зв'язків між її одиницями; специфіки відношень між одиницями лексикону школяра; якісних і квантитивних характеристик лексико-семантичних груп слів у лексиконі школяра тощо.

На жаль, поняття *система* і *системність* у сучасній лінгвістичній науці кваліфікуються неоднозначно, хоча всі дослідники інтерпретують мову як упорядковану сукупність різнорівневих одиниць. Відзначимо, що у свій час питання, пов'язані із системністю, розглядалися у працях В. Гумбольдта, Ф. де Соссюра, представників праязкої лінгвістичної школи, пізніше – російських та українських лінгвістів: Р. Будагова, В. Виноградова, В. Жайворонка, В. Конецької, О. Мельничука, С. Семчинського, Г. Уфимцевої та ін. [2, с. 3-17; 3; 13; 1, с. 185-210; 4, с. 32-46; 5, с. 26-35; 7, с. 24; 14; 19, с. 36-46].

Термін *система*, який стосується лінгвістики, з'явився у середині XVIII століття у філософських трактатах Е. Кондильяка, де було вперше зроблено спробу описати граматичну систему мови як сукупність форм, об'єднаних особливими зв'язками [2, с. 4-7]. Однак до початку 20-х років XIX століття цей термін у лінгвістиці вживався непослідовно, і лише у працях В. Гумбольдта було чітко обґрунтовано необхідність дослідження мови як сукупності окремих елементів, що формують мовні рівні, становлячи своєрідну

мовну єдність, у межах якої частини підпорядковується цілому, а ціле залежить від частин [18, с. 36-46]. Лише на початку ХХ століття Фердинанд де Соссюр звертається до проблеми системності мови як одного із дуже важливих завдань лінгвістичних досліджень [13, с. 33-37].

У нашому дослідженні термін система вживається у значенні сукупності взаємопов'язаних, об'єднаних або певним чином упорядкованих одиниць чи взаємозумовлених елементів, що утворюють більш складну єдність [9, с. 27; 14, с. 57].

Нагадаємо, що термін "лексико-семантична система" на позначення сукупності слів і висловів, а також форм слова, граматичних та словотвірних категорій, що визначають групування та смислові співвідношення вербальних одиниць, правила поєднання та співвідношення слів, запровадив у науковий обіг В. Виноградов, наголосивши на подвійній природі цієї системи. Оскільки основною одиницею цього рівня є слово в сукупності його лексико-семантичних зв'язків, то лексико-семантична система є синтезом, результатом складної взаємодії вербальних одиниць із одиницями інших мовних рівнів – морфологічного та синтаксичного [1, с. 185-210]. Цікаво, що сучасні лексикологи у слові як одиниці мови виділяють два компоненти – лексему (форму слова) та семантему (значення слова), і з огляду на таку диференціацію вербальних одиниць науковці наголошують на терміні **лексико-семантична система**, яким й оперуватимемо у статті [7, с. 34-35].

Лексико-семантичній системі притаманні такі характеристики, як неоднорідність компонентів, що входять до її складу; складна і багатовимірна природа її одиниць – слів, які виконують не лише конструктивну, а й номінативну функції, фіксуючи знання людини про світ, акумулюючи і передаючи досвід людства. Окрім того, диференційні ознаки слів – множинні, вони лежать поза мовною площиною, отож лексична одиниця не має постійного члена опозиції в системі лексики [19, с. 42-44; 5, с. 26-28].

На думку лексикологів, системність лексики виявляється у можливості виводити значення одних лексичних одиниць зі значень інших, у можливості опису всіх лексичних одиниць за допомогою обмеженого числа елементів та в системності й упорядкованості зафіксованого в лексиці об'єктивного світу [6, с. 282; 8; 19; с. 36-46]. Щодо зв'язків, які існують між одиницями лексико-семантичної системи і забезпечують її внутрішню рівновагу, то тут лінгвісти виділяють внутрішньослівні (ланцюгову, радіальну та ланцюгово-радіальну полісемію), парадигматичні (в основі формування лежать лексико-семантичні поля, які є сукупністю лексико-семантичних груп) та асоціативно-дериваційні (словотворення, смислові асоціації та фонетичні зближення) [6, с. 283].

Слово. За своєю природою – це лексико-семантична та лексико-граматична одиниця, але водночас воно є відбитком світу, який нас оточує. Звичайно, слова є не лише мовними знаками реалій і відображень понять про ці реалії, але й знаковим втіленням складної системи співвідношень між реальними речами [4, с. 32]. Лексичні одиниці як двопланові сутності (формальним виявом яких є лексеми, а значеннєве навантаження несуть у собі семи) формують когнітивний простір мовця. Вони є фактично згустком знань людини про світ, що зберігаються у свідомості у вербалізованій формі і фо-

рмують так звану "словесну пам'ять", або внутрішній лексикон мовця. Одиниці, які формують лексикон, є гетерогенними, а зв'язки між ними детермінуються як внутрішньомовними, так і позамовними чинниками. До першої групи факторів належить, у першу чергу, категорійна диференційованість одиниць лексикону, до другої – так звані соціолінгвістичні чинники (вік, стать, походження, освіта мовця тощо). Під граматичною категорією, за В. Русанівським, розуміємо значеннєво-формальне поняття, яке інтегрує слова в частини мови або шляхом протиставлення форм слова дозволяє виразити певні, зафіксовані мовою, відношення об'єктивної дійсності [11, с. 109].

У процесі формування лексикону молодших вікових груп мовців найбільш активно виявляють себе соціолінгвістичні чинники, що досить переконливо аргументується структурою категорійної системи лексикону школярів, яка підпорядковується загальнокатегорійній системі мови. У той же час незалежно від соціолінгвістичних чинників науковці виділяють у межах лексикону мовця дві групи одиниць – спорадичні, які перебувають на периферії лексикону, їхня поява залежить, у першу чергу, від соціолінгвістичних умов, і саме ці одиниці формують так званий "пасивний словник мовця", актуалізація якого відбувається за певних комунікативних обставин, а також групу відтворюваних (регулярних) одиниць, які формують ядро лексикону, "активний словник мовця", у межах якого називають лексико-семантичні групи, лексико-семантичні класи та лексико-семантичні поля [10, с. 437; 7, с. 30-34; 15, с. 51-53].

І. Сусов, зіставляючи поняття *поле* та *категорія*, наголошує на тому, що категорія – це замкнена сукупність компонентів, яка містить відносно нечисленну і при цьому певно визначену кількість складників, які мають диференційні ознаки і за цими ознаками різко протиставляються один одному. Поле, у свою чергу, поєднує елементи, кількість яких не обов'язково має бути визначеною, отож зовнішні кордони поля можуть бути нечіткими, так само, як і межі між одиницями усередині поля, хоч і тут одиниці перебувають у відношеннях опозиції [18, с. 67-72]. Лексико-семантичні поля розпадаються на семантично ще тісніші об'єднання – лексико-семантичні групи, у межах яких виділяють мінімальні семантичні об'єднання, побудовані на відношеннях синонімії, антонімії, конверсії та гіпонімії [6, с. 283].

Таким чином, у межах лексикону паралельно існує категорійне та лексико-семантичне групування одиниць. Вхідження того чи іншого слова до лексикону мовця регулюється граматичним категорійним значенням (поняття предмета для іменника, процесуальності для дієслова, ознаковості для прикметника і так далі), а також лексичним значенням (лексико-семантичні групи на позначення темпоральності, спорідненості, мислення, руху і таке інше) [6, с. 283].

Викладені вище теоретичні постулати про роль лексико-семантичних та категорійних характеристик слів у формуванні лексикону школяра було верифіковано під час проведення вільного асоціативного експерименту. Анкетування проводилося у січні-лютому 2002 року на базі загальноосвітніх шкіл Щорського району Чернігівської області, а також початку 2005/2006 навчального року на базі загальноосвітньої школи № 96 міста Києва та спеціалізованої школи з поглибленим вивченням української мови та літератури № 76 мі-

ста Києва, де учасниками опитування стали учні п'ятих класів – одинадцятих класів відповідних навчальних закладів. Респондентам пропонувалися анкети, які містили слова, розміщені у довільному порядку. Анкети зі словами було укладено на основі попереднього опитування серед учнів 5-11 класів: школярам пропонувалося назвати слова до тем: "відпочинок", "дім", "природа", "школа". Із найчастотніших серед наведених учнями одиниць (іменників, прикметників та дієслів) було укладено реєстр слів-стимулів для асоціативного експерименту. Відібрані слова перевірялися за частотним словником української мови [20], але враховувався той факт, що до словника увійшли найчастотніші слова художньої прози, метою ж експерименту було дослідити формування лексикону школяра, зокрема того шару лексики, який складає активний розмовний запас учнів. Під час опитування школярі отримали завдання до кожного із зазначених у переліку стимулів записати перше слово, яке спаде на думку. Серед запропонованих лексичних одиниць-стимулів були такі групи слів: іменники – балка, банк, вал, вушко, голова, двірник, журавель, клас, клин, ключ, крик, ланка, лице, море, ніжка, рік, ручка, партія, фундамент, хвіст, школа, шуба (22 одиниці); прикметники – багатий, веселий, вологий, дзвінкоголосий, добрий, гарячий, гіркий, глухий, гострий, густий, залізний, золотий, легкий, молодий, молочний, рідний, розкішний, рясний, солодкий, теплий, щедрий, яскравий (22 одиниці); дієслова – бігти, бити, випити, виправити, грати, дихати, затанцювати, йти, пам'ятати, підтягнутися, пишати, плакати, плисти, провалитися, сипати, скинути, слати, співати, сіяти, танути, усміхнутися, читати (22 одиниці). З огляду на регламентований обсяг статті ілюстративний матеріал подаємо стисло в Таблиці 1.

Таблиця 1. Категорійні розряди лексики в лексиконі школяра

Реакції		Іменник	Прикметник	Дієслово	Прислівник	Займенник	Числівник	Дієприкметник	Загальна кількість
Стимули									
Іменник	вал	38	20	3	–	–	17	—	78
	вушко	85	10	3	–	1	–	1	100
	голова	72	19	5	1	2	–	—	99
	двірник	62	11	20	2	1	–	—	96
	журавель	78	6	15	–	1	–	—	100
Прикметник	багатий	88	2	2	–	–	–	–	92
	веселий	88	7	–	–	–	–	–	95
	вологий	95	3	–	2	–	–	1	100
	гарячий	97	2	1	–	–	–	–	100
	гіркий	92	5	–	–	–	–	–	100
Дієслово	бігти	76	–	4	11	1	–	—	92
	бити	81	–	9	9	—	–	—	99
	грати	89	–	6	2	1	–	—	98
	дихати	71	2	3	20	1	–	—	100
	затанцювати	88	2	2	5	–	–	–	97

Під час анкетування респондентам було запропоновано навести до заданих слів-стимулів слова, що першими спадають на думку. У подальшому вони кваліфікувалися як реакції.

Проаналізуємо наведені учнями п'ятих класів відповіді на перші п'ятнадцять (за алфавітом) з шістдесяті шести слів-стимулів, серед яких п'ять іменників (*вал, вушко, голова, двірник, журавель*), п'ять дієслів (*бігти, бити, грати, дихати, затанцювати*) та п'ять прикметників (*багатий, веселий, вологий, гарячий, гіркий*). На зазначені слова загалом було отримано 1446 реакцій, з них 473 одиниці – реакції на стимули-іменники; 486 – на стимули-дієслова і 487 – на стимули-прикметники. Щодо поділу отриманих реакцій за лексико-семантичними категоріями, то із 1446 одиниць 1214 є *іменниками* (тобто 83,95 % від загальної суми). *Прикметники* представлені 89 лексичними одиницями (6,15 %), *дієслова* – 73 реакціями (6,01 %), *прислівники* – 64 реакціями (5,27 %), *числівники* (підрозумувалися і кількісні, і порядкові) – 17 реакціями (1,4 %) *займенники* – 8 реакціями (0,66 %). Також серед отриманих реакцій зафіксовано 2 *дієприкметники* (0,16 % від загальної суми). Таким чином, загальний кількісний аналіз отриманих під час асоціативного експерименту на задані слова-стимули реакцій підтверджує те, що ядро лексики школяра становлять іменники, які є лексико-семантичною основою упорядкування одиниць лексики мовця. Саме стимули-іменники дали найширший спектр частиномовних реакцій. Так, серед 473 реакцій, отриманих на п'ять зазначених стимулів іменників, – 335 одиниць (70,82 %) становлять реакції-іменники, 66 (13,95 %) – прикметники, 46 (9,73 %) – дієслова, 17 (3,59 %) – числівники, 5 (1,06 %) – займенники, 3 (0,63 %) – прислівники, 1 (0,21 %) – дієприкметники. Стимули-дієслова (486 реакцій) дали такий лексико-граматичний спектр слів – 405 (83,33 %) реакцій іменників, 50 (10,28 %) прислівників, 24 (4,93 %) дієслів, 4 (0,82 %) прикметників та 3 (0,62 %) займенників. Серед 487 реакцій на стимули-прикметники спостерігається також значна частка іменників – 465 одиниць (95,48 %), потім йдуть прикметники – 14 (2,87 %) реакцій, дієслова – 3 (0,61 %) та 1 (0,2 %) дієприкметник.

Результати проведеного дослідження, одержані шляхом асоціативного експерименту, підтверджують, що ядерну частину лексики школярів 10-11 років становлять іменники. Саме цей різновид категорійної лексики у першу чергу засвоюється учнями і надалі стає основою, навколо якої упорядковуються нові одиниці лексики; значно меншу частку одиниць лексики становлять прикметники та дієслова, а інші лексико-семантичні групи слів (прислівники, займенники, числівники, дієприкметникові та дієприслівникові форми) перебувають на периферії учнівського лексику.

Щодо типології зв'язків між одиницями, то стисло ілюстративний матеріал наведено у Таблиці 2.

Таблиця 2. Типологія зв'язків між одиницями лексики
(у дужках вказано кількість однотипних реакцій на задане слово-стимул)

Стимул ХЛІБ					
парадигматичні			синтагматичні	внутрішньо- словні	асоціативно- дериваційні
координації	супер- ординації	субординації			
молоко (1)	батон (4)	їжа (7)	свіжий (12)	сіль (8)	хлібець (2)
масло (1)	булка (4)	пшениця (2)	смачний (5)	і сіль (2)	хлібно- булочний (1)
	паланиця (4)	жито (1)	білий (4)	стіл (2)	хлібний (1)
	зерно (2)		насущений (2)	всьому го- лова (1)	хлібчик (1)
	борошно (1)		смачний (2)	голова (1)	
	здоба (1)		український (2)	голод (1)	
	мука (1)		черствий (2)	гоподомор (1)	
	коровай (1)		чорний (2)	життя (1)	
			гарячий (1)	життя	
			з пшона (1)	селянина (1)	
			житній (1)	перша не- обхід- ність (1)	
			на столі (1)	поле (1)	
			не їм (1)		
			парує (1)		
Стимул ГАРЯЧИЙ					
холодний (1)		опік (1)	чай (31)	неприєм- ний (2)	гаряче (2)
			борщ (5)	згорілий (1)	згарячу (1)
			напій (4)	пекучий (1)	жовто- гарячий (1)
			обід (3)	спечений (1)	
			пиріг (3)		
			шоколад (3)		
			чайник (3)		
			хлопець (3)		
			спортсмен (2)		
			батон (1)		
			кава (1)		
			не дуже (1)		
			серцем (1)		
			сніданок (1)		
Стимул БІГТИ					
іти (3)	тренуватися (2)	рухатися (2)	швидко (44)	поспішати (2)	збігти (1)
летіти (2)	займатися спо- ртом (1)		крос (7)	запізнюва- тися (1)	стригти (1)
			навпростець (3)	спішити (1)	
			повільно (2)		
			попереду (2)		
			додому (1)		
			з підскоком (1)		

			назустріч (1) на марафоні (1) на роботу (1) підтюпцем (1) по дорозі (1) по росі (1) по стадіону (1) уперед (1)		
--	--	--	---	--	--

Для дітей 10-11 років найхарактернішими є синтагматичні відношення, які представлені такими підгрупами: іменник – прикметник: *банк* – національний (2), надійний (1); *ключ* – золотий (6), залізний (2); *хліб* – свіжий (12), білий (4); дієслово – іменник: *бігти* – швидко (44), крос (3), напростець (2), повільно (2); *сяяти* – сонце (57), місяць (3), усмішка (3), *плисти* – човен (43), риба (3), життя (2); іменник – дієслово: *крик* – лунає (1); *море* – шумить (2); прикметник – іменник: *золотий* – ланцюжок (11), кільце (1), небо (1), яйце (1); *солов'яна* – пісня (59), мова (5), ніжність (1).

Щодо парадигматичних асоціацій, то цей тип зв'язку між компонентами лексики школяра у віковій категорії 5-11 років представлений вужче, а саме – синонімічні: *фундамент* – *основа* (8), *underground* (1), *опора* (1); *провалитися* – *впасти* (3); антонімічні: *шуба* – *майка* (2), *золотий* – *бронзовий* (1), *не золоте* (1); суперординації: *хліб* – *булка* (4), *батон* (4), *паляниця* (4), *здоба* (1); субординації: *шуба* – *салат* (3), *страва* (2), *вбрання* (1), *одяг* (1). Останні дві групи є найчастотнішими.

Серед отриманих результатів фіксується також ряд реакцій, які надзвичайно важко зарахувати до синтагматичних або парадигматичних, але, беззаперечно, вони входять до лексико-семантичного поля заданого слова – стимулу і певним чином пов'язані з ним. Наприклад *легкий* – безлімітний (1), тариф (1); *молочний* – у садочку (1), сестричка (1), *хліб* – голод (2), голодомор (2); *хвіст* – другорічний (1), контрольна робота (1).

Зв'язки останнього типу найчастіше формуються під впливом екстралінгвістичних чинників: досвід респондента, його суб'єктивне сприйняття доквіля, вплив оточуючих предметів у момент опитування тощо.

Цікавим є той факт, що співвідношення синтагматичних і парадигматичних зв'язків залежить від категорійної приналежності слова-стимулу. Так, синтагматичні зв'язки найчастіше породжуються стимулами – дієсловами та стимулами – прикметниками. Ілюстративний матеріал наведено у Таблиці 3.

Таблиця 3. Співвідношення синтагматичних та парадигматичних зв'язків

Слово-стимул	Асоціативні реакції	
	синтагматичні	парадигматичні
бігти	швидко (44), крос (3), напростець (2), спринтер (1)	падає (1), послішає (1), стоїть (1)
плисти	човен (43)	біжить (1), купається (1)
сяяти	сонце (57)	палає (1), сміється (1), світиться (1)
глухий	тетеря (24), бабуся (13), баба (9)	німий (6), сліпий (3), старий (1), тупий (1)
гострий	ніж (48), язик (14), перець (7), зір (3), кут (3)	тупий (3)
солодкий	цукерки (27), ласощі (7), мрії (7), яблука (4)	гіркий (2), радісний (1)

Отже, формування одиниць у лексиконі школяра відбувається під постійним контролем мовної системи, яка є важливим фактором системного упорядкування мовної картини світу. Кількісні параметри лексико-граматичних розрядів слів, які фіксуються в учнівській аудиторії, переважно регламентуються віковим фактором мовців, що дозволяє припустити можливість інших квантитативних співвідношень аналізованої лексики у категорійній системі мовної картини світу учнів старших класів загальноосвітньої школи.

Щодо питання про структурування зв'язків у лексиконі школяра, то у віці 10-11 років переважають синтагматичні зв'язки, хоч із віком співвідношення парадигматичних і синтагматичних відношень може змінюватися.

1. *Виноградов В.В.* О некоторых вопросах русской исторической лексикологии // Известия Академии наук СССР. – М., 1953. – Т. XII. – Вып. 3. – С. 185 – 210.
2. *Будагов Р.А.* Система и антисистема в науке о языке // Вопросы языкознания. – 1978. – № 4. – С. 3-17.
3. *Гумбольдт В.* О различии строения человеческих языков // Изб. тр. по языкознанию. – М., 1984.
4. *Жайворонок В.В.* Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць // Мовознавство. – № 6. – 1999. – С. 32-46.
5. *Конечная В.П.* О системности лексики // Вопросы языкознания. – 1984. – № 1. – С. 26-35.
6. *Кочерган М.П.* Лексико-семантична система // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 282-284.
7. *Кузнецова Э.В.* Лексикология русского языка. – М., 1982.
8. *Лисиченко Л.А.* Лексикология сучасної української мови: Семантична структура слова. – Харків, 1977.
9. *Мельничук А.С.* Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма // Вопросы языкознания. – 1970. – № 1.
10. *Новиков Л.А.* Сема // Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – С. 437.
11. *Русанієський В.М.* Граматична категорія // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 108-109.
12. *Слюсарева Н.А.* Проблемы лингвистической семантики // Вопросы языкознания. – 1973. – № 5. – С. 13-23.
13. *Соссюр Ф. де.* Труды по языкознанию. – М., 1977.
14. *Семчинський С.В.* Загальне мовознавство. – К., 1996.
15. *Стернин И.А.* Лексическое значение слова в речи. – Воронеж, 1985.
16. *Сусов И.П.* Введение в языкознание. – Тверь, 1977.
17. *Сусов И.П.* Проблема семантических категорий в синтаксисе // Семантические категории языка и методы их изучения. – Уфа, 1985. – С. 6-7.
18. *Сусов И.П.* Введение в теоретическое языкознание: Электронный учебник. – Тверь, 1999.
19. *Уфимцева А.А.* К вопросу о лексико-семантической системе языка // Вопросы языкознания. – 1962. – № 4. – С. 36-46.
20. *Частотний словник сучасної української художньої прози.* У двох томах. – К., 1981.

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Олена Карпенко
Одеський національний університет

КОГНІТИВНА ОНОМАСТИКА

Якщо ономастика пізнає власні назви, то когнітивна ономастика з'ясовує, як це пізнання реалізується, якими є механізми пізнання власних назв. Оскільки пізнання здійснюється в голові людини, мовою мозку, то й когнітивна ономастика має справу передусім з ментальним лексиконом. По суті з'ясування способів буття й функціональної навантаженості власних назв у ментальному лексиконі становить собою провідну проблему когнітивної ономастики. Методів безпосереднього спостереження ментального лексикону не існує, зате є три досить результативні шляхи його опосередкованого лінгвістичного вивчення. Це: 1) аналіз актів мовлення, що породжується ментальним лексиконом і компонується з наявних у ньому концептів, у тім числі й концептів онімічних; це – шлях від концепту до слова; 2) здійснення соціолінгвістичних експериментів, зокрема одержання реакцій-асоціацій на онімічні стимули; це – шлях від слова до концепту; 3) самоспостереження дослідника, спроба проникнути в роботу свого власного ментального лексикону, щоб розібратися, як там існують і функціонують власні назви; це – шлях пізнання концепту як такого. Доцільно користуватися всіма цими шляхами.

Нові, невідомі людині власні назви приходять у ментальний лексикон щодня. Приходять не поодиночі, а десятками, якщо не сотнями. Читаєш художню книжку – зустріваш наймення персонажів, наукову – прізвища вчених, йдеш по вулиці – бачиш вивіски з назвами, розмовляєш – знову текст пересипаний онімами. Більшість цих онімів-новоприбульців одразу "вилітає з голови", тобто виштовхується з ментального лексикону як непотрібні. Власне, такі назви не проходять автономної системи допуску в ментальний лексикон, що зрештою вимагається для нормальної його роботи. Ментальний лексикон не може бути надміру захарактеризованим.

Саме тому власні назви, що в ментальний лексикон проникли, піддаються систематизації: 1) відомі вони мені чи невідомі; 2) якщо невідомі, то до якої групи їх слід зарахувати, тобто як їх категоризувати; 3) які денотати ними позначаються і що я знаю про ці денотати. Іншими словами, відбувається обробка, перекодування власної назви – трансформування слова в концепт, його концептуалізація. Паралельно онім зазнає й категоризації – віднайдення його найдоречнішого місця в ментальному лексиконі, для чого вимагається з'ясування його розряду (антропоніми, топоніми тощо) й домену (гідроніми, ороніми тощо). Люди переважно не знають таких термінів, але відому назву поєднують з уже відомою. Далі в хід вступає семантика, відбувається перегрупування,

транспозиція вже відомих, наявних у ментальному лексиконі онімічних концептів – приміром Людовик пов'язується з Парижем, а Іван Грозний – з Москвою.

Такий перегляд наявних у ментальному лексиконі концептів відбувається (свідомо, автономно чи напівавтономно) загалом постійно, навіть уві сні, що може приводити до знахідок, до віднайдення раніше непомічених з'єднувальних ланцюжків, зрештою – до більших чи менших відкрить. Робота мови мозку з онімами зрештою шикує їх у фрейми й домени (субфрейми), постійно добувувуючи та перебудовуючи те й інше. Усе це упорядковує ментальний лексикон і шляхом концептуалізації та категоризації робить його більш містким.

Таким чином, власні назви переважно приходять у мову мозку з "великого світу", тобто з-за меж Я власника ментального лексикону. Водночас ментальний лексикон є не тільки приймачем, а й творцем. Кожна людина бере участь в актах номінації – у творенні та розвитку мови, у тому числі розвитку онімічного. Хтось є творцем для всього народу і для всіх часів (Тарас Шевченко, Ліна Костенко), хтось – творцем для епохи (Панас Мирний, Володимир Сосюра), хтось – творцем для свого довкілля та самого себе. З-поміж іншого в межах ментального лексикону можуть творитися (а не тільки відтворюватися) й нові власні назви. Придумують чи добирають, здійснюючи акт номінації, оніми для своїх немовлят, для творів, для новоосвоєних гір та печер, для своїх тварин, для нововідкритих астероїдів або супутників планет чи об'єктів на їх поверхні тощо. Якщо онім не приходить у ментальний лексикон, а твориться в ньому, цей онім однак спирається на якісь мовні факти, наявні за межами ментального лексикону.

Поza тим онім, приходить він у ментальний лексикон ззовні чи твориться в самому ментальному лексиконі, є словом, яке вже в процесі ментальної обробки стає концептом. Концепт завжди об'ємніший, ширший за слово, оскільки, як правило, окрім вербального, включає також невербальний компонент, а слово за своєю суттю на це не здатне. Концепт також включає, окрім загальноприйнятого, ще індивідуальний, притаманний тільки цьому ментальному лексикону семантичний компонент, який при спілкуванні не виходить зі свого ментального лексикону, бо передати його, якщо спеціально не ставити таку мету, дуже важко, оскільки адресат цим індивідуальним компонентом не володіє і тому в комунікації його не сприймає.

Власні назви виходять із ментального лексикону так само часто, як і входять у нього. Власне кажучи, тут ідеться про два зовсім різні процеси: 1) вихід оніма в текст, у мовлення, коли він використовується для комунікації, залишаючися при цьому повноправним концептом у складі ментального лексикону; 2) вихід оніма зі складу ментального лексикону – його випадіння з пам'яті, забуття. Ці процеси мають різний зміст і різні механізми своєї реалізації, причому обидва істотні для розуміння ментального буття власних назв.

У першому випадку в комунікативному використанні наявних у ментальному лексиконі власних назв, відбувається їхня переробка, перекодування. Оніми-концепти трансформуються в слова і як такі виходять з ментального лексикону – вимовляються чи записуються в складі мовленнєвого ланцюжка. При цьому оніми як наймення одиничних об'єктів чітко й конкретно прив'язані до певного місця (передусім топоніми) й певного часу (передусім антропоніми). Тому вони: 1) просто й економно створюють хронотоп – прив'язують сказане,

особливо – якщо сказане є художнім твором, до певного часу і певного місця; 2) міцно пов'язані зі своїм денотатом (знову ж таки тому, що він один), слугуючи для нього своєрідним заголовком, а це так чи інакше витягає на світ Божий інші речі, що стосуються цього денотата. За *Наполеоном* з'являються *Бородіно* й *Ватерлоо*, *Мюрат* і *Ней*, *Франція* і *Париж*, війни, перемоги і кров. Можна сказати образно, що власна назва є клавішею, яка відкриває ціле сховище пам'яті, або вудкою, що витягає з ментального лексикону інформацію. Ця особливість власних назв робить їх важливим чинником загального упорядкування мовного лексикону, а використання їх у процесі комунікації породжує для кожної власної назви експліцитний чи імпліцитний лексичний супровід. Можна сказати, що у мовленнєвому ланцюжку кожна включена туди власна назва оповіта фрагментом свого часу й місця.

У другому випадку, коли власна назва не виходить із ментального лексикону для використання, а випадає з нього, забувається, втрачається пам'яттю, маємо справу із зовсім іншим процесом, якому притаманні зовсім інші механізми, інший перебіг й інші результати. Процес забування і причина забування – дуже цікаві та складні когнітивні явища. Головна з причин – прагматична. Забувається те, що стало непотрібним чи малопотрібним (визначення потрібного й непотрібного є суб'єктивним і тому нерідко помилковим), те, що тривалий час не застосовувалося в комунікативних актах власника ментального лексикону. Суспільною причиною забування було колись і табу, якому нерідко піддавалися також і власні назви. Табу, переважно етичного спрямування, існує й тепер, але воно втратило свою обов'язковість і досить легко порушується. У процесах забування чи не найцікавішим є те, що вони переважно не бувають незворотними. Якись оніми, забуті в молодості, можуть пригадатися лише на схилі віку. Із забутого може пригадатися спочатку денотат, а вже потім його назва. Нерідко буває навпаки – пригадується спочатку онім, а за ним слідує денотат. Може пригадатися тільки одна половина зв'язки онім-денотат.

Це явище пригадування забутого містить значну й цікаву інформацію про буття онімів у ментальному лексиконі. Якщо сьогодні забув, а завтра пригадав, то це означає, що онім, хоч він і забувся, не випав з ментального лексикону, а заховався на периферії, може у підсвідомості, і для пошукових систем, якими володіє ментальний лексикон, виявляється неприступним. Процеси постійної внутрішньої концептуалізації та категоризації, особливо – активізовані зовнішніми подразниками, призводять до того, що нібито забуте раптом впливає на поверхню ментального лексикону, в зону його активної дії.

Процеси забування власних назв, як і процеси використання їх в актах комунікації, дозволяють зробити ряд істотних висновків про організацію ментального лексикону та про його роботу. У цьому зв'язку доречно говорити вже не тільки про когнітивну ономастику, а й про ономастичну когнітологію.

Концептуального оформлення набуває фактично не весь інформаційний обсяг ментального лексикону, а тільки та його частина, з якою в певний час ментальний лексикон працює. Образно кажучи, концепти перебувають на поверхні "ментального моря", а в його глибині розташовані стиснуті, мінімізовані натяки на концепти – схеми чи, інакше, символи концептів, які за потреби видобуваються на поверхню, набувають форми повноцінних концептів і включаються в роботу – обмірковування чи комунікацію. Іншими словами,

символи в ментальному лексиконі – це пасивні концепти, а концепти – це активізовані символи. Підкреслимо, що термін символ уживається тут у спеціальному, дещо незвичному значенні. Йдеться про символи, що є такими тільки в межах конкретного лексикону і становлять форму його організації. У цьому випадку символом концепту стає істотна редукція цього концепту, що й дозволяє вмістити в ментальний лексикон величезну кількість інформації. Концепт, трансформуючись у символ, символізує сам себе. І цей процес редукції (символізації) може заходити так далеко, що людина вже не здатна видобути символ концепту на поверхню ментального лексикону і відбувається забування, яке переважно являє собою тільки ілюзію забування.

Безперервний процес категоризації, що відбувається в ментальному лексиконі, тримає його в активному, робочому стані, а концепти-символи примушує перебувати в постійному русі. Однак це не безладний броунівський рух, а систематизація, упорядкування, утворення нових когнітивних структур (термін Р. Лангакера), тобто нових зв'язків між концептами, які, до речі, в процесі соціолінгвістичного експерименту виходять як реакції на заданий стимул. Зрештою, якщо розглядати наповнення ментального лексикону в його сукупності як своєрідний ментальний контекст, то увесь цей контекст є суто парадигматичним. Отже, контекст кожного концепту в ментальному лексиконі теж є парадигматичним, особливо це стосується онімів. Натяки на синтагматичний контекст можуть проявлятися тільки у вияві валентних властивостей.

Ці процеси систематизації інформаційного вмісту ментального лексикону в контакті з об'єктивною дійсністю і під впливом об'єктивної дійсності призводять, окрім уже зазначеного, до двох істотних результатів. Обидва стосуються будь-яких концептів, але ми зосередимо свою увагу на концептах онімичних.

Перший з них – профілювання концептів. Профілювання, за Рональдом Лангакером, призводить до зміни денотату, а отже в онімії – до появи нового онімичного концепту [4, 183], пор. а) зі збереженням того самого домену: *Іван Франко*, *Іван Котляревський*, *Іван Богун*, *Іван Вишневський*; б) зі зміною домену: ім'я *Іван* > прізвище *Іван* (вказане П. Чучкою), ріка *Москва* > місто *Москва*; в) із заміною розряду (фрейму): богиня *Венера* > планета *Венера*, місто *Київ* > астероїд *Київ* тощо.

Профілювання, за Єжи Бартмінським, не змінює денотат концепту, а отже й сам концепт, але змінює його сприйняття, ставлення до нього, його суспільну оцінку [3, 218]. Разючої динаміки свого сприйняття, кардинального перепрофілювання в просторі й особливо в часі зазнали денотати, позначені антропонімами *Мазепа*, *Троцький*, *Сталін*, *Рейган* тощо, також сакральні денотати, позначені теонімами *Венера*, *Перун*, *Одін*, *Кецалькоатль* і всі інші назви божеств, вірування в яких відійшло в минуле.

Другий результат систематизації концептуального вмісту ментального лексикону – вибудування онімичних фреймів. Фрейми як поняттєві структури, "засоби організації досвіду й інструменти пізнання" [2, 65], на відміну від лексико-семантичних полів (чи груп, систем), мають не тільки і не стільки інтралінгвальні засади, скільки екстралінгвальні, мотивуючись позамовними чинниками, об'єктивною дійсністю, уніфікованими схематизаціями досвіду. Головна прикмета власних назв – ідентифікація одиничних денотатів – нерозривно пов'язує їх з позамовною дійсністю, тим самим надаючи їм фрей-

мових властивостей. За типами денотатів і, відповідно, способами їх пізнання й номінації, оніми шикуються в ментальному лексиконі, за нашими спостереженнями, у дев'ять фреймів: 1) антропонімічний (об'єднує наймення людей), 2) топонімічний (назви географічних об'єктів), 3) теонімічний (онімічні позначення богів, божеств, персонажів релігій та міфологій), 4) ергонімічний (власні назви об'єднань людей), 5) зоонімічний (клички тварин), 6) космонімічний (власні назви небесних тіл, їх об'єднань та їх частин), 7) хрононімічний (наймення подій, чимось визначних часових відрізків), 8) хрематонімічний (власні назви окремих матеріальних об'єктів), 9) ідеонімічний (наймення ідеальних, духовних предметів) [1, с. 28].

Кожен фрейм складається з кількох субфреймів, що можуть бути позначені також уживаним в когнітології терміном домен. Так, космонімічний фрейм об'єднує такі домени: 1) назви сузір'їв, 2) назви зірок (тут підійшов би термін астрономія, якби він не вживався як синонім до фреймового позначення космонімія), 3) наймення планет (планетоніми), 4) наймення астероїдів – малих планет, 5) імена супутників планет, 6) назви комет (кометоніми), 7) назви галактик, передусім – нашої, *Чумацького Шляху*. 8) назви деталей поверхні космічних тіл (космотопоніми).

Поza тим, і це для нас має пріоритетне значення, кожен фрейм ділиться на загальнономовний та індивідуальний фрейми (з наявністю проміжних колективних – суспільних, територіальних тощо – фреймів). Оскільки ментальний лексикон є фактом принципово індивідуальним (один ментальний лексикон належить тільки одній людині, у різних людей – різні ментальні лексикони), то й вивчення ментального буття онімів має бути зосередженим на вивченні індивідуальних онімічних фреймів. Ментальність народу існує, але народного ментального лексикону немає. Мова мозку не виходить за межі мозку. Те, що виходить шляхом перекодування концептів у слова (морфемі, фразеологізми), з потреб комунікації стає вже загальним – українською мовою, англійською мовою тощо. Утім, відблиск індивідуального ментального лексикону лягає на кожен мовленнєвий ланцюжок, а в художній літературі навіть вивчається як індивідуально-авторський стиль зі своїми особливостями та прикметами.

Разом із тим існують онімічні фрейми у мові мозку, в індивідуальному ментальному лексиконі. Усі інші мовленнєві й мовні їх прояви є віддзеркаленнями того, що відбувається в ментальних лексиконах носіїв мови. Тому провідним шляхом пізнання форм буття, когніції та функціонування онімів є вивчення індивідуальних онімічних фреймів. Кожен з них має концентричну структуру, зосереджену навколо Я власника ментального лексикону і включає не менше чорирьох кіл. Орієнтуючись на антропонімічний фрейм, умовно поділяємо їх на: 1) Ти-коло (рідня, друзі, найближчі люди), а в інших фреймах – усе найближче: мала батьківщина, найближче оточення, рідна релігія, улюблені твори, предмети, події); 2) Ви-коло (особисто знайомі люди, щодо інших фреймів – знайомі місцевості, організації, колишні вірування свого народу, усе те, що людина бачила, відвідувала, чула, читала); 3) вони-коло (відомі людині історичні особи і взагалі вся та прецедентна онімічна інформація, що є в ментальному лексиконі без особистого знайомства людини з денотатом; на цьому рівні можемо, як у топонімії, ергонімії, ідеонімії, виділити не одне, а декілька кіл); 4) коло невідомості (наймення тих людей.

місцевостей, богів, тварин, організацій, предметів, явищ, подій тощо, які в певному ментальному лексиконі відсутні). Коло невідомості включаємо до індивідуального онімічного фрейму як потенційне, тому що воно є джерелом когніції і перебуває в тісних зв'язках з групами онімів, які в ментальному лексиконі наявні. Щось стає відомим, увиходячи до ментального лексикону, щось, навпаки, забувається (тимчасово або назавжди) і виходить у коло невідомості.

Професійна, суспільна, вікова, територіальна людська спільнота з прагматичних потреб, єдності зацікавлень і просто шляхом обміну інформацією веде до витворення колегіальних ментальних лексиконів. Якщо бути точним, то ментальний лексикон завжди залишається індивідуальним, однак спільні інтереси людей виробляють і значну спільність (але ніколи не тотожність) їхніх ментальних лексиконів. Приміром, письменники та художники разом з літературознавцями й мистецтвознавцями володіють значно обсяжнішими ідеонімічними фреймами, ніж інші люди. Колегіальний онімічний фрейм складається шляхом узгодження, "притирання" індивідуальних фреймів один до одного.

Так само витворюються загальномовні онімічні фрейми, спільності яких сприяє єдність мови й національних інтересів, але й тут, звісно, на Волині й Одещині онімічні фрейми в межах української мови розрізняються між собою більше, ніж у складі самих волинян або одеситів. Так само в межах англійської мови онімічні фрейми шотландців або валійців є більш поєднаними, ніж фрейми мешканців Шотландії та Уельсу. Єдності онімічних фреймів у громадян Великої Британії та США взагалі не існує, оскільки в цьому випадку за мовної спільності маємо справу з різними націями і, відповідно, національними інтересами.

Говорячи про спільність різних ментальних лексиконів, не слід забувати про ще один чинник, чи не найважливіший. Ментальний лексикон дитини наповнюється передусім шляхом засвоєння інформації від найближчого оточення: батьків, старших братів та сестер – від родини. Це значною мірою визначає його родинну спільність – спільність першого кола. Ментальний лексикон формується в родині, але він там не витворюється. Дитина вже народжується з ментальним лексиконом, який спочатку є суціль неverbальним. З розвитком дитини він усе більше вербалізується, але й надалі залишається така ситуація, що невербальних складників ментального лексикону найбільше в першому колі, у другому їх значно менше (але вони там є), у третьому їх практично немає. При цьому для проблематики саме ономастичної є істотною відома думка, що дитина всі назви сприймає як власні, а потім уже приходять розщеплення їх на власні та загальні. Тут, можна думати, онтогенез є віддзеркаленням філогенезу: саме так розвивалися стосунки онімів та апелятивів в розвитку людства. Усі власні назви, як відомо, є вторинними, утвореними в кінцевому рахунку від апелятивів. Однак це – тепер, це у видимій нам історії. У процесі виникнення мови назви сприймалися як власні: так зрозуміліше, конкретніше. Загальна назва потребує абстрагування, до якого треба ще дорости. Розділення перших слів, принципово онімічних, на загальні та власні призвело до: а) перетворення колишніх назв, що зрозумілися як власні, у назви загальні; б) зайняття загальними назвами як виразниками основних, життєво вагомих речей та явищ основного місця в ментальному лексиконі; в) усвідомлення сутності власних назв як наймень

одиничних і тим самим виняткових речей та явищ; г) осмислення власних назв як вторинних, похідних від назв загальних.

Як колегіальний, так і етнічний (національний) онімічні фрейми вже не мають концентричної структури і не групуються навколо певного Я чи Ми. Колегіальні онімічні фрейми можна розглядати як предметоцентричні, а мовні – як етноцентричні. Проте їх структуру варто визначити як радіальну. Ланцюжки онімів за ступенем відомості йдуть від центру до периферії. Центр і периферію мають усі колективні фрейми, причому поділ їх є статистичним: до центру належать оніми, які відомі не менш як половині членів певного колективу чи носіїв мови. Периферію складають оніми, відомі меншій частині певної спільноти. Оніми входять до складу конкретного мовного (чи колегіального) фрейму, якщо ними володіє хоч би мінімальна кількість людей, що належать до цієї групи. Онім не існує в певній мові, якщо його не знає жоден носій цієї мови.

Семантичне наповнення оніма в ментальному лексиконі найліпше виявляється шляхом асоціативного експерименту. Значення кожного оніма (взагалі кожної лексеми) можна подати у вигляді асоціативного поля, систематизуючи реакції-асоціації на цей онім (лексеми). Скільки б не було учасників експерименту (реципієнтів), у їх реакціях, якщо вони є носіями однієї мови, практично завжди буде щось спільне і щось відмінне. Спільне належить загальномовному фреймові або фреймові колегіальному. Передусім це перша десятка найчастотніших асоціацій. Нижня частина асоціативного поля – асоціації, що трапилися один-два рази, – належить до індивідуального фрейму. Існування загальномовного, колегіального та індивідуального фреймів доводиться шляхом асоціативних експериментів із стовідсотковою точністю. Наявність чи відсутність оніма в ментальному лексиконі окремого реципієнта одним асоціативним експериментом встановити досить важко. Для цього від кожного реципієнта треба одержати серію асоціацій на один стимул і проаналізувати їх окремо.

Специфіка онімічного асоціативного поля порівняно з апелювативним полягає в тому, що тут майже завжди маємо пошуки денотата (онім вказує тільки на один денотат, але претендентів з назвами-омонімами, особливо серед антропонімів та зоонімів, може бути багато) і значний вміст асоціатив-онімів (одиничне притягає до себе такі самі асоціації). Асоціативні онімічні поля дозволяють також розмежувати різні онімічні розряди. Так, з-поміж антропонімів найчастіше трапляються асоціації-синоніми (антропоніми *Шевченко* і *Тарас* називають одну людину – отже, це синоніми, причому синоніми синтагматичні, пор. *Тарас Шевченко*, при парадигматичних синонімах *Шевченко* і *Кобзар*), серед топонімів – асоціації, що називають ціле, частиною якого є стимул (*Київ – Україна*, *Париж – Франція*), серед астронімів, теонімів, зоонімів та хронімів найпопулярніші асоціації – гіпероніми (*Юпітер – планета*, *Зевс – бог*, *Мухтар – собака*, *Ватерлоо – битва*). Взагалі, для докладного з'ясування буття онімів у ментальному лексиконі асоціативні експерименти й укладення на їх базі онімічні асоціативні словники украй потрібні. Їх укладання – одне з невідкладних завдань когнітивної ономастики.

Сутність і функціонування ментального лексикону, склад і форми існування його одиниць, збереження, трансформування і взаємодія цих одиниць, зокрема одиниць онімічних, тільки почали відкривати перед наукою свої таємниці. Вагомість людської когніції ще як слід не усвідомлена. Адже це – глобальна й

корінна проблема когнітивної науки, когнітивної лінгвістики, в тому числі когнітивної ономастики. У руслі цієї проблематики вже тепер можна зробити висновок, що власні назви в ментальному лексиконі відіграють значно істотнішу роль, ніж у мові та мовленні. Вони не просто є в ментальному лексиконі у великій кількості (зазвичай їх там більше, ніж загальних назв). Вони, стаючи, подібно до всіх одиниць ментального лексикону, концептами в активній чи в пасивній формі, слугують організаторами ментального лексикону, координаторами ментальної картини світу, шифрами інформаційних скриньок пам'яті та засобами виведення вмісту цих скриньок у мовлення і в мову.

1. Карпенко О.Ю. Ментальна організація власних назв // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 25-34. 2. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – С. 52-92. 3. Bartmiński J., Niebrzcgowska S. Profile a podmiotowa interpretacja świata // Profilowanie w języku I w tekście. – Lublin, 1998. – S. 211-224. 4. Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. – Stanford, 1987. – Vol. 1. Theoretical Prerequisites.

Наталія Руснак
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

КОГНІТИВНА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ – НОВИЙ НАПРЯМ МОВОЗНАВСТВА

Спрямованість науки на створення інтегральної моделі дійсності спричиняє актуальність розвідок міждисциплінарного характеру. Наразі у мовознавстві виокремлюється напрям діалектології – когнітивна діалектологія. Проблема співвідношення мови і думки була в центрі уваги представників різних шкіл і напрямів ще з часів античного мовознавства. Так, Арістотель розглядав мову як форму вираження логічних категорій. В. фон Гумбольдт стверджував, що ми розмежовуємо ментальні процеси та мову, хоча в дійсності такого розмежування не існує.

Ми поставили собі за мету визначити теоретично-мовознавчі засади когнітивної діалектології: об'єкт та предмет дослідження, методика та термінологічну базу аналізу. Когнітивна діалектологія спирається на гносеологічні, психологічні, мовознавчі аспекти аналізу.

Предметом дослідження когнітивної діалектології є ментальний (духовно-мисленнєвий) континуум носіїв говірок. Ментальний континуум ми трактуємо як сукупність знань, якими володіють носії говірок. Інформація носіїв діалекту характеризується нерозчленованістю, неперервністю, змінюваністю, отже, відповідає сутності поняття континуум. Ментальний континуум носіїв говірок складається із системи парадигм, як-от: парадигма господарського мислення, парадигма релігійного-міфологічного мислення, парадигма обрядового мислення тощо. Під парадигмою мислення розуміємо узагальнений вияв певного типу знань, це поняття співвідноситься із літературознавчим терміном тематика текстів. Елементарною одиницею ментального простору і кожної парадигми мислення зокрема є когнітивна модель (далі КМ) – схема, в якій міститься узагальнена інформація про світ. Якоюсь мірою терміну КМ відповідає

загальноприйнятий термін когнітивної лінгвістики – концепт. Наприклад, парадигма господарського мислення складається з КМ 'страва', 'будівництво', 'догляд за худобою' тощо. Парадигма міфологічного-релігійного мислення – із КМ 'прикмети', 'Великдень', 'Різдво', 'храм' тощо. Отже, в межах гносеологічного аспекту дослідження вибудовується така ієрархія: ментальний (мисленнево-духовний) континуум – парадигма мислення – КМ.

Предметом дослідження когнітивної діалектології є діалектний текст (далі ДТ), бо мисленнєві процеси безпосередньо реалізуються саме в цій лінгвістичній одиниці. КМ експлікується у ДТ. Одна КМ може реалізуватися у великій кількості ДТ. ДТ як лінгвістична одиниця має свою специфіку, вона є дещо аморфною, ДТ не може бути чітко окресленим об'єктом пізнання, як, скажімо, об'єкти інших наук, хоч пізнання не завжди вкладається цілком у суб'єктно-об'єктну схему. Воно передбачає ціннісно-смысловий універсум культури, де ідея невіддільна від буття [5, с. 103], це зумовлює специфіку методики дослідження ДТ. Однак цей об'єкт наукової розвідки має суто лінгвістичну природу: уся діалектна система з її лексичними та фонетико-граматичними особливостями найповніше реалізує себе у ДТ. "ДТ репрезентує реальне буття мови, складні функціональні мовні одиниці, динаміку і форми їх змісту; це реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови. Свобода мовної самореалізації діалектоносіїв дозволяє співіснувати на паритетних засадах архаїчних та інноваційних, питомих і засвоєних елементів, узуальних для системи говірки і функціонально обмежених одиниць" [4, с. 15].

Ми аналізуємо діалектні тести, записані в селах Чернівецької області. У ДТ матеріалізуються буденні, побутові, спадкові та частково наукові знання людей середнього і старшого віку. Заспособом отримання відомості носіїв буковинських говірок в переважній більшості емпіричні та подекуди теоретичні. Почасті знання можна кваліфікувати і як особистісні, об'єктивні, суб'єктивні, трансуб'єктивні [6]. КМ реалізуються в непередбачених спонтанних ДТ – розмовних мініатюрах певної тематики. За жанровою характеристикою це нарративні мініатюри.

Багатогранність, багатоаспектність ДТ потребує певної методики дослідження. Ми розглядаємо ДТ у лінгвальній системі координат – у вертикальному та горизонтальному зрізах. Таким чином, методологічною основою цього дослідження є наукове припущення про ізоморфізм структурації математичного та мовного простору. Використання математичної термінології, методів аналізу точних наук у сфері гуманітарних знань уможливується органічним зв'язком природничих та гуманітарних наук, вимогами міждисциплінарних досліджень.

Вертикальний зріз представлено єдністю глибинної та поверхневої структур. Ідея розгляду мовної одиниці у психолінгвістичній площині, або як глибинної та поверхневої структур, не нова. Так, у генеративній лінгвістиці Н. Хомського відроджується положення "граматики Пор-Рояля": речення мають внутрішню структуру, пов'язану з думкою, і зовнішню структуру, в якій відображаються вимова і правопис [2, с. 62]. На думку В. Звегинцева, глибинні структури Н. Хомського нагадують понятійні категорії О. Есперсена та приховані категорії Б. Уорфа. Л. Бархударов зазначав: "Глибинна структура

може виявитися "тією універсальною логічною структурою людської думки, пошуками котрої займалися філософські науки, і логіка, психологія, мовознавство протягом своєї історії" [1, с. 28].

Отже, ДТ розгортається в напрямку від глибинної структури до поверхневої. Глибинна структура – це "хід думки", формалізована (до схеми) думка, тобто рівень мислення. Поверхнева структура – лінгвістична форма, в якій зосереджена глибинна структура, тобто рівень мовлення. Отже, ДТ – це лінгво-когнітивна одиниця, яка має комунікативну спрямованість. Нагадаємо, що інформантам ставилося комунікативне завдання: розкажіть про життя, село, страви, весілля, храм, Різдво тощо.

Ось приклад ДТ, у якому реалізується КМ 'їжа' господарської парадигми мислення (послугуємомось спрощеною фонетичною транскрипцією): [ў бані'ках // ко'пис то ни 'були бані'ки / то 'були горш'ки / та'кі по'ливані / чирип'їєні // і 'там ва'рили 'їєсти // то ш'є з'разу ва'рили 'навіт' н'є на ш'паргати / а ў пі'ч'є // піч 'була та'ка з 'комином // з 'горном ти'мо / на дв'ох та'ких стоўб'цах // ну тай шо ? // і 'там к'лали вогон' ў ті пі'ч'є // і 'так 'там ва'рили 'їєсти коло 'того // то ш'паргата ни 'було // ш'паргат / ні-х'то ни з'наў ва'рити 'їєсти на ш'паргати / а х'ліб пик'ли то на ка'пуст'анім лист'ку // а н'є / то 'так по'сип'єє / 'боханец та'кий з'робієє / ку'рудз'аноў му'коў / і на ло'пату / і 'там 'сунули / і ў'с'о // і 'топ'у файно // б'рали 'їєли // то та'кий бу'є смаш'ний х'ліб / шо 'ну! // п'раўда /] (с. Мамаївці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.)

Глибинна структура цього ДТ складається із трьох підтем: 'посуд', 'піч', 'хліб', які виникають на основі асоціацій: 'у чому варили', 'де варили', 'що пекли', причому друга підтема "вклинюється" в першу. Таким чином, три підтеми цього ДТ можна порівняти з деталями, елементами одного орнаменту, створюється ніби орнаментальна глибинна структура. Для поверхневої структури характерні конструкції, побудовані на основі протиставлення різної лінгвальної природи (тобто протиставляються як головні члени, так і другорядні поширювачі): [ко'пис то ни 'були бані'ки / то 'були 'горшки //]; [то ш'є з'разу ва'рили'навіт' н'є на ш'паргати / а ў пі'ч'є //]; [то ш'паргата ни 'було // ш'паргат / ніх'то ни з'наў ва'рити 'їєсти на ш'паргати // а х'ліб пик'ли то на ка'пуст'анім лист'ку //]. Особливістю діалектного мовлення буковинців є заперечення в першій частині протиставної конструкції, причому перша частина може редукуватися дооднієї заперечної частки: [н'є / то 'так по'сип'єє //]. Функціонально-семантичний тип мовлення – опис – зумовлює використання висловлювань з характеристичним значенням: [то 'були 'горш'ки / та'кі по'ливані / чирип'їєні //]; [піч 'була та'ка з 'комином // з 'горном ти'мо / на дв'ох та'ких стоўб'цах //]; ['боханец та'кий з'робієє / ку'рудз'аноў му'коў / і на ло'пату //]. Ретроспективний характер ДТ зумовлює функціонування оцінного висловлювання, підсиленого імпліцитним інтенсифікатором надмірного вияву ознаки: [то та'кий бу'є смаш'ний х'ліб / шо 'ну! //]. Особливістю поверхневої структури ДТ є риторичні питання, які імітують діалог і є підсвідомим засобом самостимуляції мовленнєвої діяльності оповідача [ну тай шо ?].

Горизонтальний зріз ДТ виявляється в когнітивному картуванні. Когнітивне картування має модульну будову, бо "обслуговує" певну парадигму мис-

лення. Отже, когнітивне картування слід вибудовувати із сукупності ДТ однієї КМ. Когнітивне картування – це частина словника-тезауруса, у якій структуровано знання носіїв говірок, йдеться про упорядковані певним чином слова та еквівалентні їм одиниці, що репрезентують енциклопедичні знання. "Відповіді на питання – як членується лексична система на фрагменти? – означає наблизитись до розв'язання питання структурної організації лексики. типів відображення пізнаваної дійсності мовою. Самі пошуки методів членування лексико-семантичної системи на сегменти ґрунтуються на усвідомленні можливості виділення фрагментів системи, що відповідають, за термінологією М. Покровського, 'сферам уявлень' або, за новішою термінологією, 'тема' чи 'ідеографічним сферам' [3; 7]. Когнітивне картування – це порівняно невеликий набір концептів парадигми мислення. Так, когнітивне картування КМ 'їжа' господарської парадигми мислення формується концептами: 'страва', 'посуд', 'піч'. До концепту 'їжа' належать мовні одиниці: [ку'ле-ша / 'начінка / галуш'ки / бор'ш / соло'нина / х'ліб / 'сир з сми'таноу / йей'ца ва'рені / ци'бул'а / фа'сулі / сми'тана до бор'шу / х'ліб / 'боханец]. Концепт 'посуд': [бані'ки / горш'ки]. Концепт 'піч' складається із лексем, що позначають складові частини: [комин / 'горн / ш'паргат]. Концепти представлено як загальноновживаними мовними одиницями, так і словами-діалектизмами (фонетичними, лексичними, морфологічними).

Отже, предметом дослідження когнітивної діалектології є ДТ, у якому відбувається вербальна матеріалізація свідомості носіїв говірок. Аналіз цієї лінгвістичної одиниці вимагає врахування її філософської, психологічної та лінгвістичної природи.

1. Бархударов Л.С. О поверхностном и глубинном синтаксисе // ИЯШ. – 1974. – № 1. – С. 22-30. 2. Булатов М.О., Загороднюк В.П., Малеев К.С., Солонько Л.А. Філософська антропология в контексті сучасної епохи. – К., 2001. 3. Гриценко П. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Передмова до кн.: Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії: Діалектні тексти. – Канада, 2003. 4. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К., 1984. 5. Гуйванюк Н., Руснак Н. Діалектний текст як лінгво-когнітивна одиниця // Українська мова. – 2003. – № 2 (7). – С. 102-110. 6. Мусієнко В.П. Проблема істинності лінгвістичних знань // Мовознавство. – 2000. – № 2-3. – С. 11-16.

ПЕРЕКЛАДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

*Іван Яцканин
Словаччина*

ШЕВЧЕНКОВІ ВІРШІ У ПЕРЕКЛАДІ ЧЕСЬКОЮ МОВОЮ

Поетична творчість Тараса Григоровича Шевченка демократичністю змісту й форми завжди була близькою чеському читачеві. Напевно, це тому, що Тарас Шевченко у своїй творчості звернувся й до чеської історії, до такої виразної особистості, якою був Ян Гус. Уперше чеська преса заговорила про Шевченка початком 1848 р. Уже на початку освоєння чехами Шевченкової поезії, як зазначає В. Житник, з'являються паралельні переклади його поезії [2].

Першим чеським перекладачем поезії Т. Шевченка був Йозеф Первольф. Переклад віршованого твору "Іван Підкова" у 1860 р. було зроблено з російського перекладу, і, як пише Франтішек Тихий, він не мав високої мистецької вартості, заслуговує на згадку лише тому, що цей переклад з'явився ще за життя поета [3].

Позитивніше можна говорити про переклади Емануїла Ваври. У другій половині XIX століття у Чехії з'явилися більш і менш вдалі переклади творів Т. Шевченка. Згадаймо хоч би переклади Йозефа Коларжа, Карпа Худоби, Алойза Дурдіка, Яна Гудеця, Франтішка Халуپی, Рудольфа Покорного, Ружени Єсенської. У перекладі Ружени Єсенської у 1900 р. вийшли "Вибрані поезії" Шевченка. Р. Єсенська перекладала також твори Л. Українки, І. Франка, Б. Лепкого. Франтішек Тихий так оцінює рівень її перекладів: "її переклади додержують розмірів оригіналу, а ритмічні неточності невеликі" [3]. Водночас Ф. Тихий вказує на помилки в перекладі, зокрема на дослівний переклад та неспроможність перекладача віднайти чеські еквіваленти деяких українських слів та реалій. Але наперекір цим зауваженням Ружена Єсенська вважається одним з найкращих чеських перекладачів Шевченка у той час.

Чеські літератори зверталися до творчості Тараса Шевченка і через близькість із творчістю і позицією чеського письменника Карола Гавлічека.

Спільні риси з поезією Шевченка дослідники знаходили у його філософських роздумах, розумінні демократичних постулатів, в любові до свого народу. Є твердження про вплив поезії Шевченка на чеського поета Юлія Заєра, а також на творчість Франтішка Кваліла. Безсумнівним є вплив Шевченка на письменника Отакара Бржезіну.

Розглядаючи творчість Т. Шевченка в чеському перекладі, можна дійти висновку, що функцію художнього перекладу не можна звукувати лише до опосередкування іонаціональних художніх вартостей. І навіть тоді, коли це опосередкування розуміємо диференційовано, беручи до уваги його відмінний мовний та літературно-мистецький бік [4, с. 64].

Окремі теоретики художнього перекладу твердять, що перекладач здебільшого змушений реконструювати художнє значення першотвору. І це стосується не лише творів далекого минулого. Реконструювати, відновлювати доводити перекладачеві і у випадках, коли йдеться про переклади сучасних авторів, оскільки вони спрямовані на читача з іншого середовища, з іншого читацького контексту [5]. Навряд чи ці твердження можна віднести до перекладів Т. Шевченка, бо тут же теоретики перекладу заявляють, що переклад національного художнього твору не може за всіх умов викликати зовсім тожний культурний вплив, як першотвір, оскільки він входить в іншу культурну обстановку. Аж ніяк не можна погодитися з таким радикальним твердженням, ніби віршований твір, який, наприклад, звертається до події з національної історії, не може викликати у читача зростання національної свідомості й патріотизму, бо він з іншого національного середовища. Але ж твору Тараса Шевченка у чеському та словацькому ареалах перекладалися і з цією метою, і їхній вплив був наявним.

Після 1945 року, крім газетних та журнальних статей про Т. Шевченка та перекладів його творів, виходять і книжкові видання. Нагадаємо, що у 1946 році з'явилося вибране "Було колись на Україні" (*Bylo kdysi v Ukrajině*).

З популяризацією творчості Т. Шевченка в Чехії пов'язане й ім'я чеського поета Ладіслава Фікара (1920-1975). У празькому видавництві "Svět sovětu" вийшла книжка "Вибране з творчості найбільшого поета і будителя України". До цього вибраного увійшли 33 вірші, уривок з "Гайдамаків", повість "Варнак", уривки з щоденника і вісім репродукцій з робіт Шевченка-художника. Упорядником видання була Н. Слабіговдова; видання підготоване колективом перекладачів, серед яких був Л. Фікар.

Л. Фікар і раніше цікавився українською літературою, писав рецензії, наприклад, на п'єсу О. Корнійчука "Загибель ескадри", яку ставили у Виноградському театрі в Празі. Рецензія побачила світ у газеті "Млада фронта" 12 червня 1945 р. У цій же газеті за 15 червня 1945 р. опубліковано розмову Л. Фікара з українським письменником Натаном Рибаким, який побував у Празі [7].

Видання "Tvé šedé oči se mnou všady jdou" упорядкував син поета Марек Фікар. До згаданого видання зі спадщини Ладіслава Фікара увійшли переклади російських поетів, а також і поезія українського класика. Те, що в це видання включено й твори Тараса Шевченка, зафіксовано на суперобкладинці книги. Три віршовані твори Т. Шевченка ("Садок вишневий коло хати", "Ой чого ти почорніло", "Породила мене мати" у перекладі Ладіслава Фікара з'явилися ще 1946 року [8].

Є нагода простежити, яких змін зазнав чеський переклад вірша "Садок вишневий коло хати", що дозволяє говорити про індивідуальність перекладача, його перекладацьку майстерність, а також розвиток чеської мови.

Видання "Т. Шевченко (том XV). Шевченко в чужих мовах" (Український науковий інститут. Варшава; Львів, 1938 р.) подає переклад Ярослава Виплела, який з'явився на початку 20-х років XX століття.

Večer
*Višňový sádek před chatou,
broučci létají sem a tam,*

*za piuhy oráči zvolna jdou,
procházkou zpívají děvčata,
starušky k večeři děti zvou
Zář rudě plane. Před chatou
zasedla rodina k večeři.
Stařenky o mládí hovoří,
ale což – neslyší děvčata
pro píseň slavičí jímavou.
Mát' uložila před chatou
kupku znavených dětí svých,
sama pak usnula vedle nich;
ztichlo vše... Jedině děvčata
a slavík dosavad neutich...*

Чеська мова з того часу зазнала значних змін. Метафоричність перекладу, здається, позначена впливом російського перекладу творів Шевченка. Поезія Шевченка у перекладі Я. Виплела зазнала емоційних і часових відхилень, у деяких випадках нагадує швидше переспів.

Оригінал:
*A matu chce naučati,
Tak sologejko ne das.*

Переклад Я. Виплела:
*Stařenky o mládí hovoří,
ale což – neslyší děvčata
pro píseň slavičí jímavou.*

Перекладач мав би своє зусилля вести до того, щоб його власні втручання у текст були якнайменше наявними, щоб найбільшою мірою наблизитися до об'єктивності перекладеного твору. Правда, перекладач може привнести й новий погляд на твір. У випадку Я. Виплела про цей момент не може бути й мови.

Ладіслав Фікар поширенням метафори, доповненням і змінами робить навіть формальну структуру вірша іншою.

Večer

*Višňový sádek kolem domku,
housličky chroustu slyšel hrát.
Oráči, čas je vypřahat!
Zpívají dívky a zvuk zvonku
líne se k nebi jak kouř z chat.
Na náves sednou vedle domku.
Večerní hvězda! , divej, tam!
Do trávy staví dcerka džbán.
Teď slavík spustil...
Rozepnouc sponku,
nemá se matka k modlitbám.
Na trávě venku vedle domku
hejrátko hájí maličkých,
maminka spí, spí vedle nich.
Vše ztichne... Jenom potichouнку
Vyjtkne pták a dívčí smích.*

Л. Фікар також під впливом російського перекладу недоречно доповнює авторський образ настільки, що доходить навіть не до переспіву, а швидше до нового "твору".

Оригінал:
*Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть.*

Переклад Л. Фікара:
*Oráči, čas je vupřahat!
Zpívají dívky a zvuk zvonku
line se k nebi jak kouř z chat.*

Від автора вимагається художньої стилізації дійсності, від перекладача – художнього наслідування творчої манери першотвору. Якщо складовою частиною художнього твору не є об'єктивна дійсність, але авторська інтерпретація дійсності, оте саме вимагається і від перекладача. Водночас слід зазначити, що мова першотвору і мова перекладу не є прямолінійними, тобто мовні засоби двох мов не є "еквівалентними", тому і не можна їх застосовувати механічно. Чеський теоретик перекладу Їржі Леви у зв'язку з уже згаданим наголошує, що при перекладі поезії треба більше гнучкості і взагалі більше вільності [9].

До найрепрезентативніших видань творів Тараса Григоровича Шевченка чеською мовою, безперечно, належить вибране "Білі хмари, чорні тучі" [10]. Очима сучасника глянув на творчість Т. Шевченка чеський перекладач Ярослав Кабічек. І так "поет заговорив, як живий із живими" [1, с. 68]. Неабияку увагу перекладач приділяє ритміці оригіналу. Це зауважив і В. Житник, коли написав: "Бездоганно звучать по-чеському початок поеми "Сон", "Садок вишневий коло хати", уривок із "Княжни" ("Зоре моя вечірняя") та багато інших творів. Перекладач зжився з коломийковим розміром, під його пером він легкий і природний" [12]. Перекладачеві Ярославу Кабічеку при перекладі віршованого твору "Садок вишневий коло хати" вдалось наблизити до чеського читача атмосферу, про яку І. Франко писав: "вся та вірша – се немов моментальна фотографія настрою поетової душі, викликаного образом тихого весняного українського вечора" [13].

*Višňový sádek kolem domu,
v listí se chroustí chumáči,
z polí jdou s pluhy oráči,
děvčata zpívají jim k tomu,
matka se s jídlem otáčí.
Sednou si na zápraží domu,
než hvězdnatě se zešeří,
dcera podává večeři,
když matka něco říct chce k tomu,
nedá jí slavík za keří
Uloží matka v chládku domu
klubičko malých dětí svých
a sama usne vedle nich.
Umlká všechno, dejme tomu,
ne slavík však, ne dívčí smích.*

Характеризуючи перекладацький хист Ярослава Кабічека, В. Житник написав: "120-річна історія перекладів Шевченка дає чимало прикладів того, як на-

віть не позбавлені поетичного хисту перекладачі терпіли крах, оскільки у своєму прагненні наблизитися сліпо скопіювали ритмомелодику оригіналу. Поезія Шевченка настільки органічна у своєму зв'язку форми і змісту, вираженого гранично просто, засобами, позбавленими будь-якої штучності, що перекладачеві рідко трапляється щаслива нагода дотримуватися тексту, не відступаючи при цьому від форми, і навпаки. Набагато більше можливостей дає синтетичний підхід до перекладання, тобто вміння охопити, осмислити і відтворити творчу манеру письменника загалом, у принципі, а не на відрізку одного рядка чи навіть строфи. Тут немінучі зміни образів, що, як правило, повинні впливати з глибокого розуміння ситуації у вірші, бути логічним чи принаймні можливим варіантом прочитання першотвору. На такий шлях відтворення шевченківських оригіналів і ступив Кабічек" [1, с. 68].

Від видання чеського вибраного творів Т. Шевченка "Білі хмари, чорні тучі" вже минуло двадцять п'ять років. Вершини світової літератури мала б перекладати кожна генерація для себе.

1. *Житник В.К.* Деякі питання відтворення поезії Т.Г. Шевченка в чеських перекладах // Т.Г. Шевченко в інтернаціональних літературних зв'язках. – К., 1981. 2. *Житник В.К.* Тарас Шевченко чеською та словацькою мовами // Шевченко і світ (літературно-критичні статті). – К., 1989. 3. *Тихий Ф.* Тарас Шевченко в чеській та словацькій літературах // Т. Шевченко (том XV). Шевченко в чужих мовах. – Варшава – Львів, 1938. 4. *Франко І.* Із секретів поетичної творчості. – К., 1969. 5. *Đurišin D. a kol.* Osobitné meziliterárne spoločenstvo (1), Veda., Bratislava, 1987. 6. *Horálek K.* Příspěvky k teorii překladu. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1966. 7. *Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků, Svět sovětu, Praha 1968.* 8. *Život, XX, 3, 1949, s. 79.* 9. *Levý J.* Umění překladu, Panoráma, Praha 1983. 10. *Ševčenko Taras.* Bílé mraky – černá mračna. Preložil Jaroslav Kabiček, Československý spisovatel, Praha 1977.

РЕЦЕНЗІЇ

Людмила Кравченко, Сергій Лучканин

ДВІ МОНОГРАФІЇ ПРО РУМУНО-УКРАЇНСЬКУ МОВНУ ІНТЕРФЕРЕНЦІЮ В ТОПОНІМІЦІ МАРАМУРЕШУ (РУМУНІЯ)

До виходу праць: *Vişovan Ştefan. Interferenţe româno-ucrainene în toponimia Maramureşului. – Baia Mare: Editura Umbria, 2001. – 230 p. (Румуно-українські інтерференції в топоніміці Марамурешу); Vişovan Ştefan. Monografia toponimică a Văii Izei. – Cluj-Napoca: Editura Mega, Editura Argonaut, 2005. – 414 p. (Монографія про топоніміку долини річки Ізи).*

Марамуреш – цей "живий музей" у центрі Європи, розташований у мальовничих центральних Карпатах на півночі Румунії, на південь від Закарпатської області України, з якою складає одне етнографічно-культурне ціле, здавна заселяли представники різних етносів: румуни, українці, угорці, євреї, словаки, поляки. І зараз, на початку ХХІ ст., Марамуреш, що міститься практично в географічному центрі Європи, вражає архаїкою сіл, традиційними народними обрядами та мовою, що там збереглися, багатством народних звичаїв, народними умільцями, майстерно оздобленими марамороськими сільським брамами. Марамуреш – край, де чітко простежується румуно-український адстрат, румуно-українські мовні контакти, переважно на лексичному рівні. До речі, в марамороських селах і містечках (Верхня Рівна, Кривий, Поєніле де суб Мунте тощо) проживає чимало етнічних українців, які зберегли свою мову, щедро пересипану архаїзмами (*зіло "дуже", перст "палець" тощо*) та запозиченнями з румунської мови (*я маю трьох непотів "онуків", фрина "гальма" машини не зіло добрі і под.*).

Ця земля дала Румунії багато видатних людей. Виходець із Мараморощини (село Верхня Рівна, перша фіксація якого припадає на 1359 р.) Іван Семенюк, випускник Ленінградського університету, Віце-Президент Товариства "Румунія-Україна", є фундатором відділення української мови і літератури на філологічному факультеті Клузького університету імені Бабеша-Боляй. У Мараморощині 14 серпня 1945 року в селі Ферешти народився й професор Штефан Вішован, який тривалий час працював на кафедрі слов'янської філології філологічного факультету Клузького університету імені Бабеша-Боляй, а зараз активно продовжує викладацьку й наукову діяльність на кафедрі румунської мови й літератури філологічного факультету Північного університету міста Бая Маре, що є адміністративним центром повіту Марамуреш. Штефан Вішован добре володіє українською мовою, певний час працював інспектором шкіл Мараморощини, де вивчається українська мова й література. У 1991 році під керівництвом видатного ру-

мунського славіста, учня Р.О. Будагова й наукового соратника С.В. Семчинського, академіка Академії Наук Румунії Георге Міхаїле Штефан Вішован захистив дисертацію "Румуно-українські інтерференції в топонімії Марамурешу", отримавши науковий ступінь доктора філології. Тривалий час Штефан Вішован викладав російську мову в Клузькому університеті (оскільки він має диплом викладача російської мови й літератури, неодноразово перебував на стажуванні в Російській Федерації), а зараз читає лекції з різних аспектів румунської мови і вступу до мовознавства в Північному університеті міста Бая Маре.

Сфера наукових зацікавлень професора Штефана Вішована – ономастика, передусім топоніміка, семасіологія, етимологія (він – автор рецензії на "Етимологічний словник української мови", опублікованій у румунській пресі), румуно-українські мовні зв'язки. Саме ним присвячено дві останні монографії професора: *Interferențe româno-ucrainene în toponimia Maramureșului. – Baia Mare: Editura Umbria, 2001. – 230 p.* "Румуно-українські інтерференції в топонімії Марамурешу"; *Monografia toponimică a Văii Izei. – Cluj-Napoca: Editura Mega, Editura Argonaut, 2005. – 414 p.* "Монографія про топоніміку долини річки Ізу". Вони ґрунтуються на детальному дослідженні (із залученням якнайширшої бібліографії) румуно-українських інтерференцій у топонімії Марамурешу, окреслюють підвалини географічної і духовної ментальності двох народів.

Основний текст монографій – список топонімів із поясненням їх етимології (по можливості) на основі даних етимологічних словників, діалектологічних експедицій, наукових розвідок, передусім українців з Румунії – Івана Робчука, Корнелія Рєгуша, Дана Хорії Мазілу, видатного румунського славіста Маріуса Ороса, який тривалий час очолював кафедру слов'янської філології філологічного факультету Клузького університету.

Теоретична частина першої монографії містить аналіз наукових та історичних праць, у якій йдеться про час та можливості появи слов'янських лексем та українських елементів у давній топонімії Румунії, наприклад, *Ploiești și Târgoviște* (с. 21, тут і далі зазначаються сторінки з монографії Штефана Вішована *Interferențe româno-ucrainene în toponimia Maramureșului. – Baia Mare: Editura Umbria, 2001. – 230 p.*), *Zub, Obcina* (с. 24), у топонімах та мікротопонімах пізнішого походження: *Bogat, Rad, Rada* (с. 28), серед яких особлива увага звернена на гідроніми та оніми, пов'язані з ними: *Bistrița, Crasna* (с. 30), *Bogata, Slatina, Vidra* (с. 33). Штефан Вішован ретельно простудіював наукові роботи з антропоніміки та топоніміки, де описано функціонування слов'янських імен (*Balimir, Bogdana, Stoiana, Vladimir* (с. 34) та ін.). Значна кількість мікротопонімів, що є дериватами таких імен з формантами різного походження, здебільшого слов'янського та латинського, утворюють своєрідні пари: *Brătulești – Brătuleni, Dobroslăvești – Dobroslăveni, Vlădești – Vlădeșni* (с. 34).

Аналіз характерних рис румуно-української мовної інтерференції дозволив авторові виділити кілька ареалів поширення топонімів, у яких виявляються різні фонетичні та словотвірні ознаки проникнення українських елеме-

нтів у румунські оніми, серед них: північно-східний, південний, західний, північно-західний. Мікротопоніми цих ареалів й стануть об'єктом аналізу в практичній частині цієї монографії.

У двох наступних розділах Штефан Вішован описує мікротопоніми з румунськими елементами, які побутують на території, де переважають етнічні українці, і, навпаки, – оніми з українськими елементами, що функціонують в селах, де переважають румуни. Все це дало можливість порівняти дві онімні системи, а також охарактеризувати ступінь українсько-румунської та румуно-української інтерференції в топонімії Мараморощини.

У розділі "Топоніми румунського походження в місцевостях із українським населенням" подано 198 мікротопонімів (назв лагорбів, долин, лісів тощо), у яких відображені румунські лексеми, суфікси та фонетичні елементи (*Buduska Mala*, *Buduska Velyka* (с. 49), *Plaik*, *Pliška* (с. 63), *Curpen* (с. 71)). Тут описано моделі творення складених власних назв, зокрема іменник + іменник, іменник + прикметник, іменник + прийменник (*Ungur Potuk*, *Groara Telet'aska*, *Za Fantul* (с. 72)); суфікси похідних мікротопонімів (-*a*ja, -*anka*, -*ar*, -*aska*, -*aš*, -*at(a)*, -*et*, -*ec*, -*ica*, -*k*-, -*ul*, -*uska* та ін.), серед яких є ті, що утворюють мікротопоніми від антропонімів (-*aska*, -*esku*), поширені в демінутивах (-*oara*), в іменниках, що позначають певні групи людей (-*aš*, -*et*). 3-поміж записаних мікротопонімів 10 (4,62 %) складених, утворених поєднанням кількох слів, та 186 (95,38 %) простих (складаються з одного слова), утворених або лексико-семантичним (64,79 % – первинних), або морфологічним шляхом (35,21 % – вторинних); у формі іменника 182 оніми (87,80 %), а у формі прикметників 14 (12,2 %). Не залишилась поза увагою дослідника й фонетична інтерференція: подано взаємодію вокалічних систем румунської та української мов у зафіксованих мікротопонімах: *a/a*: rom. *Ardeleanka* / ukr. *Ardil'anka*; *e/e*: rom. *Comet* / ukr. *Kornét*; *i/i*: rom. *Blidar* / ukr. *Blidár*; *o/o*: rom. *Corbița* / ukr. *Korbica*; *u/u*: rom. *Măgură* / ukr. *Măgura* (с. 73-74).

Так само докладно в розділі "Топоніми українського походження в місцевостях із румунським населенням" описано 103 мікротопоніми з українськими елементами, які функціонують у румунів. Із них 48 (47 %) є назвами полів, 13 (12,34 %) – оброблюваних земель, 35 (34,20 %) – долин та лісів, 7 (6,41 %) – струмків (с. 90). На жаль, ні тут, ні на територіях з українським населенням не зафіксовано назв кутків та урочищ, які є типовими назвами серед мікротопонімів сіл України, і нічого не зауважено щодо відсутності таких типів онімів у Румунії.

Серед досліджуваних мікротопонімів виділено прості та п'ять складних, до яких зараховано і складені назви на зразок *Dogi Put'*, і композити – *Ost'river'*, і суфіксальні похідні від композитів – *Halahurca*, що, на нашу думку, варто було б розмежувати, оскільки два останні оніми цілком відповідають моделям морфологічного способу творення і відрізняються від складених назв, що утворені за правилами словосполучень. 3-поміж простих онімів виявлено 42 непохідних, утворених лексико-семантичним шляхом (*Bilka*, *Dolina*, *Luh*), а 56 є дериватами різної структури (*Bukovinka*, *Copanka*, *Dobrenki*). Стефан Вішован виділив суфікси мікротопонімів (-*anka*, -*et*, -*ic*, -*in(a)*,

-iște, -k, -ok, -sk: *Hrihoret, Hordic, Bursucina, Dubiște, Plițka, Sadok, Hainski*), які є поширеними й у структурі українських власних назв (як у структурі топонімів, так і в структурі антропонімів, які досить часто є твірною базою для мікротопонімів). До речі, названі мікротопоніми Марамурешу повністю відповідають українській апелювативній та пропріальній лексиці.

Оскільки, на думку автора, топоніми, запозичені румунським народом, не зазнали значних змін з погляду фонетики, бо консонантна та вокалічна системи румунської та української мов не мають значних відмінностей, більшість голосних української мови в мікротопонімах передаються їх відповідниками з румунської мови. Дослідник показав паралельне вживання одних і тих же фонем в українських мікротопонімах та в їх румунських відповідниках: а – а: ukr. *Bistra* – rom. *Biștra*; е – е: ukr. *Berést'a* – rom. *Beréșta*; і – і: ukr. *Bilka* – rom. *Bilca*; о – о: ukr. *Cholm* – rom. *Cholm*; у – у: ukr. *Bukovinka* – rom. *Bucovina*; -yj – -ăi: ukr. *Svinij* – rom. *Svinăi* (с. 92-93).

Далі в монографії детально проаналізовано мікротопонімію сіл Нижня Рівна (село з переважанням румунського населення), Верхня Рівна (переважно населене українцями), сіл і містечок уздовж річки Тиса, по якій значною мірою і проходить державний кордон між Румунією й Україною. Автор порівнює оніми Верхньої та Нижньої Рівни, дає характеристику інтерференції, називає мовні та позамовні чинники взаємодії двох мов. З погляду граматики подає назви, що функціонують тільки у формі множини та однини. Щодо словотвору характеризує всі форманти, які є в структурі мікротопонімів, описує моделі творення складених онімів з кількістю таких похідних, робить ґрунтовні висновки. Подає багатий лексичний матеріал. Наведемо зразки топонімів Мараморощини українського походження: *Андрашукова вулиця* (прізвище *Андрашук*, як зазначає Шт. Вішован, мають понад 20 родин марамороського села Верхня Рівна), *Бабчукове поле*, *Бабчукова дорога*, *Боднарюкова вулиця*, *Боднарюкове поле*, *Карська дорога*, *Карські дуби* тощо (с. 129-133).

Аналіз румуно-української мовної інтерференції надзвичайно точний, науково аргументований, про що свідчать численні посилання на етимологічні словники української, румунської, угорської та інших мов. Можливо, подекуди лінгвістичний опис здійснено надзвичайно сухо, що робить дані монографії сприйнятними передусім для науковців, а не для широкого загалу. Імовірно, тут відбивається емпіризм автора, його точність і довіра виключно до фактичного матеріалу.

За таким же зразком описано мікротопоніми, що побутують вздовж річки Тиса, де впродовж багатьох віків разом мешкали різні етноси, зокрема в ХІХ ст. тут переважали українці (38 %), угорці (31 %), тоді як румуни становили 15 %, євреї – 3 %, німці – 2 %, а тепер, навпаки, населення румунів становить 59,4 %, українців – 21,3 %, а угорців 19,1 %. Тому у цьому підрозділі представлені мікротопоніми, які виникали під впливом трьох мов, простежується взаємодія цих мов в онімній системі. Зрештою автор робить висновок, що зафіксовані назви, вписуючись з фонетичного, граматичного та

словотвірного погляду в нове лінгвістичне середовище, підпорядковуються законам тієї мови, яка запозичує ці слова.

Друга монографія Штефана Вішована присвячена опису мікротопонімів, що побутують у долині річки Ізи, де переважає румунське населення. Це ґрунтовне дослідження переважно румунських онімів зроблене на високому науковому рівні з використанням різних лексикографічних праць та матеріалів, зібраних експедиційним шляхом.

Обидві монографії є цікавими як для румунських, так і для українських ономастів, оскільки об'єктом аналізу в них стали власні назви з малодослідженого прошарку пропріальної лексики. Дослідження румуно-української інтерференції допоможе в поясненні деяких українських топонімів, а багатий лексичний матеріал можна використовувати в укладанні різних ономастичних словників. Окрім того, упевнені, що монографії доктора філології, професора Штефана Вішована стали новими вагомими цеглинами в будівлю тісних румуно-українських мовних і культурних зв'язків і в майбутньому сприятимуть глибшому пізнанню топонімічних реалій Мараморощини.

ЗМІСТ

Лисиченко Лідія Олександр Опанасович Потебня. Візія мови (до 170-річчя від дня народження).....	3
---	---

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

Гуманенко Лариса Багатозначність слова 'старець' в українській і кримськотатарській казці	9
Степанова Ольга Інтерпретаційний аспект значення фразем з "кольоровими" компонентами в українській та англійській мовах.....	12
Адах Наталія Семантика okazіонально-предметних номінацій у поезії Василя Барки.....	16
Торчинський Михайло Відбиття у власних назвах мовної свідомості українського народу	20
Щебликіна Таміла Мовна картина світу крізь призму категорії простору	25

МОРФОЛОГІЯ

Олексенко Володимир Відад'єктивні іменники на -ість зі значенням опредметненого якісного стану	29
Козленко Ірина Лінійні зміни у слововформах і структура українського дієслова.....	35
Костич Лілія Прикметники з невизначеними межами темпоральності в історії української мови	45

СИНТАКСИС

Попович Наталія Числівники як спеціалізовані засоби вираження предиката кількості.....	51
Коломийцева Вікторія Когнітивний аспект локативних синтаксем в українській мові	56

ПСИХОЛІНГВІСТИКА. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Терехова Діана "Ідеал" в асоціативній репрезентації українців та росіян.....	63
Чумак Володимир, Акуленко Аліна Системність лексики і категорійна система лексику школяра	69

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Карпенко Олена	
Когнітивна ономастика	77
Руснак Наталія	
Когнітивна діалектологія – новий напрям мовознавства	84

ПЕРЕКЛАДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Яцканин Іван	
Шевченкові вірші у перекладі чеською мовою	88

РЕЦЕНЗІЇ

Кравченко Людмила, Лучканин Сергій	
Дві монографії про румуно-українську мовну інтерференцію в топоніміці Марамурешу (Румунія)	93

Навчальне видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий науковий збірник

Випуск 36

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 24.11.06. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 700. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 7,0. Зам. № 26-3670.

Надруковано у Видавничо-поліграфічному центрі "Київський університет"

01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,

☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; факс (38044) 234 3128.

e-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua

<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.